

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему:

«Реформування вищих органів влади радянської представницької системи в
1985-1993 рр.»

Виконав: студент IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Артамонов Костянтин Геннадійович

Керівник: к.і.н., ст. викладач

Кушнар'єв Сергій Сергійович

Рецензент: д.і.н., проф.

Волосник Юрій Петрович

Харків – 2023

Зміст

Вступ.....	2
1. Реформування радянської представницької системи за часів перебудови 1985-1991 рр.....	7
1.1 Реформи 1985-1988 років.....	8
1.2 Від I-го з'їзду народних депутатів СРСР до позачергового III-го. Запровадження посади Президента СРСР.....	18
1.3. Події серпня 1991 року та їх вплив на реформування радянської представницької системи.....	32
2. Реформування радянської представницької системи Російської Федерації 1992-1993 рр.....	40
2.1 Конституційна криза 1992-1993 років.....	41
2.2 Наслідки конституційної кризи. Запровадження представницької системи парламентського типу.....	57
Висновки.....	60

ВСТУП

Реформа вищих органів радянської представницької системи в 1985-1993 рр. є темою значної наукової та суспільно-політичної актуальності. Цей період ознаменував вирішальний момент в історії Радянського Союзу та його трансформації до демократичної держави. Реформи, проведені в цей час, були спрямовані на модернізацію політичної системи країни та забезпечення більшого представництва громадян. Розпад Радянського Союзу мав глибокий вплив на світ, і поглиблене вивчення подій, які призвели до його розпаду, має велике значення для розуміння поточного стану світової політики.

Цей період характеризувався низкою важливих політичних реформ, зокрема запровадженням багатопартійних виборів, формуванням нового парламенту та прийняттям нової конституції. Ці реформи були спрямовані на створення більш представницької системи влади та підвищення ролі громадян у політичному процесі. Вивчення цих реформ є особливо актуальним у сучасному світі, у якому деякі країни стикаються з подібними проблемами та шукають шляхи вдосконалення своїх політичних систем.

Крім того, період 1985-1993 рр. став поворотним пунктом у розвитку радянського суспільства і мав глибокий вплив на життя його громадян. Реформи, проведені в цей час, були спрямовані на вирішення давніх соціальних та економічних проблем, з якими зіткнувся Радянський Союз, таких як повсюдна бідність, корупція та відсутність політичної свободи. Вивчення реформ цього періоду дає цінну інформацію про процес політичних змін і виклики, які їх супроводжують.

Важливий для розуміння також і той факт, що нинішня Росія опинилася у ситуації авторитаризму, відсутності верховенства права не після повномасштабного вторгнення, не після 2014 року і навіть не після приходу Володимира Путіна до влади. Така політична культура почала формуватися завдяки Борису Миколайовичу Єльцину. У його кар'єрі існували дві великі

політичні кризи, в яких він показав свої методи управління та способи вирішення проблем. Ці кризи були ключовими у розвалі СРСР та формуванні принципів, на яких будувалася нова держава — Російська Федерація. Ці дві кризи — путч ДКНС 1991 року та конституційна криза 1993 року. Вони і створили нинішній політичний вигляд держави.

Актуальність. Після повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 року вже не є предметом суперечки той факт, що ця країна – наш прями́й ворог. Чимало громадян України вважають, що через це необхідно перестати вивчати цю країну, перестати досліджувати її історичний шлях. Але такий підхід може бути небезпечним. Нерозуміння свого ворога, нерозуміння його суспільства, політичної культури, формування існуючого стану справ може завдати серйозних труднощів у боротьбі з ним. Дослідження засад на яких створювалася російська представницька влада через призму двох вирішальних у розпаді радянського союзу політичних криз допоможе глибше зрозуміти політичну культуру та характер влади у Росії на цьому історичному етапі.

Об'єктом дослідження є реформування вищих органів радянської представницької системи. **Предметом** є путч ДКНС 1991 року і конституційна криза в Росії 1993 року.

Хронологічні межі дослідження: 1985 рік — кінець 1993 року. Нижня хронологічна межа обумовлена затвердженням на пост генерального секретаря ЦК КПРС М.С. Горбачова та початком масштабних реформ в СРСР. Верхня хронологічна межа - прийняттям нової конституції РФ, яка завершила процес реформування вищих органів влади радянської представницької системи.

Територіальні межі досліджуваної теми охоплюють територію СРСР з 1985-1991 років та територію РФ 1991-1993 років.

Історіографічна база дослідження. З теми конституційної кризи 1993 року можна умовно поділити на пропрезидентські, опозиційні та ті, які намагаються

зберегти нейтральність оповіді. До робіт, що виправдовують дії президента, можна віднести «Таємниці жовтня 1993 року» Чарного С.¹, «Борис Єльцин: від світанку до заходу сонця» Коржакова А.² та інших. З боку опозиції це «Кривавий жовтень у Москві» Бузгаліна А.³, «Бійня 1993. Як розстріляли Росію» Буровського А.⁴, «Розстріл Білого дому» Островського А.⁵ Остання робота є фундаментальною працею в галузі дослідження даної теми. У ній найповніше і максимально точно описується конституційна криза 1992-1993 років та події, які передували йому. І тому автором було використано дуже багато джерел. До робіт, в яких автор намагається зберегти нейтралітет, можна віднести праці з Росії того періоду, в яких так чи інакше торкається і тема розстрілу Будинку Рад. Це, наприклад, «Перебудова і крах СРСР» Безбородова А.⁶

З приводу робіт щодо путчу ДКНС, через те, що події розвивалися нещодавно, є багато досліджень авторства очевидців тих подій. Наприклад, робота А. В. Островського «Глупость или измена? Расследование гибели СССР»⁷. Це дуже повна і глибока праця, яка підкріплюється великою кількістю джерел. Також, цю тему не оминає В. В. Согрін у своїй роботі «Политическая история современной России. 1985-2001: от Горбачёва до Путина». Даному питанню приділяють увагу дослідники, які вивчають розпад СРСР загалом, наприклад, А. Безбородов у праці «Перестройка и крах СССР 1985-1993».

Джерельна база дослідження. Досліджувані події відбувалися за історичними вимірами нещодавно та залишили велику кількість джерел. Джерельна база дослідження представлена: 1) законодавчими актами; 2) діловодною документацією; 3) матеріалами слідчих дій 4) журналістськими

¹ Чарный С. Тайны Октября 1993. Москва: Яуза, 2004. 284 с.

² Коржаков А.В. Борис Ельцин: от рассвета до заката. Москва: Интербук, 1997. 479 с.

³ Бузгалин А. В., Колганов А. И. Кровавый октябрь в Москве. Хроника, свидетельства, анализ событий. 21 сентября – 4 октября 1993 г. Москва: Экономическая демократия, 1994. 183 с.

⁴ Буровский А. Бойня 1993. Как расстреляли Россию. Москва: Яуза, 2013. 462 с.

⁵ Островский А. Расстрел "Белого дома". Москва: Яуза, 2008. 640 с.

⁶ Безбородов А. Б., Елисеева Н. В., Шестаков В. А. Перестройка и крах СССР. 1985–1993. Санкт-Петербург: Норма, 2010. 216 с.

⁷ Островский А. Глупость или измена? Расследование гибели СССР. Москва: Форум, 2011. 640 с.

хроніками; 5) спогадами учасників подій. Свої спогади про те, що відбувалося, залишили багато учасників тих подій. Книга «Записки президента»⁸ Бориса Єльцина є найважливішою роботою, яка висвітлює конституційну кризу, путч ДКНС і все, що відбувалося в Росії у 1991—1993 роках з боку безпосередньо Бориса Миколайовича. Також важливою людиною, яка брала участь у цих подіях, був Руслан Хасбулатов. З приводу конституційної кризи 1993 року він написав книгу «Велика російська трагедія»⁹, яка висвітлює саму кризу з боку парламентаріїв. Щодо путчу ГКЧП, багато учасників тих подій залишили свої мемуари: Янаєв «Останній бій за СРСР»¹⁰, «Життя та реформи» Горбачова¹¹ та інші.

Метою дослідження є вивчення особливостей процесу реформування вищих органів влади радянської представницької системи на протязі 1985-1993 років через призму серпневої кризи 1991 року та конституційної кризи 1993 років. Зазначена мета передбачає вирішення таких науково-дослідних завдань:

- Оцінити історичний контекст реформування вищих органів радянської представницької системи;
- розглянути реформи 1985-1988 років;
- розглянути політичну реформу 1989 року та взаємодію політичних сил у період 1989-1991 років;
- оцінити серпневі події 1991 року та їх вплив на реформування радянської представницької системи;
- розглянути витоки конституційної кризи 1992-1993 років
- здійснити короткий опис перебігу подій вересня-жовтня 1993 року у Москві;

⁸ Ельцин Б. Н. Записки президента. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. 375 с.

⁹ Хасбулатов Р. И. Великая российская трагедия. Москва: ТОО SIMS, 1994. 396 с.

¹⁰ Янаев Г. ГКЧП против Горбачева. Последний бой за СССР. Москва: Литрес, 2022. 443 с.

¹¹ Горбачов М. С. Жизнь и реформы. Москва: Новости, 1995. 713 с.

- оцінити вплив конституційної кризи на реформування вищих органів влади радянської представницької системи.

Методи дослідження базуватимуться на поєднанні історичного та політологічного підходів. Дослідження використовуватиме як якісні, так і кількісні методи, включаючи контент-аналіз, порівняльний аналіз і статистичний аналіз.

Новизна цього дослідження полягає у погляді на реформування вищих органів влади радянської представницької системи через призму серпневих подій 1991 року та подій вересня-жовтня 1993 року.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, першого розділу, який включає в себе три підрозділи, другого розділу, який включає в себе два підрозділи, висновків, списку джерел та література, додатків.

РОЗДІЛ 1.

Реформування радянської представницької системи за часів Перебудови 1985-1991 рр.

Радянська система управління була відома своєю авторитарною структурою, яка була побудована за принципом "зверху-вниз" і централізувала владу в руках Комуністичної партії. Однак до середини 1980-х вище радянське керівництво дійшло до розуміння що СРСР зіштовхнувся з масштабною економічною кризою. Що країна відстала від науково-технічного прогресу який досягли країни західних демократій.

Реформи, ініційовані радянським лідером Михайлом Горбачовим у 1980-х роках, відомі під загальною назвою "перебудова", мали на меті подолати економічну кризу, та привести економіку країни до прийнятних темпів економічного розвитку. Зокрема, передбачалося перетворити радянську політичну систему на більш демократичну та представницьку через збільшення свободи слова та (на пізніх етапах) репрезентацію більшого кола політичних сил у процесі прийняття рішень.

Але, намагаючись роз'єднати партію та державу реформатори зіштовхнулися з проблемою того, що радянська політична система не може існувати без КПРС, "провідну роль" якої у керуванні держави заклали ще під час створення СРСР як такого. Коли реформатори дійшли до того, що країні потрібен новий союзний договір, реакційні сили КПРС влаштували спробу державного перевороту з ціллю не допустити руйнації Радянського союзу.

У цьому розділі буде розглянуто процес перетворення радянської представницької системи через призму серпневих подій 1991 року. Для цього, буде здійснена оцінка історичного контексту реформування вищих органів радянської представницької системи, розглянуті реформи 1985-1988, політична реформа 1989 року, взаємодія політичних сил у цей період, серпневі

події 1991 року та їх вплив на реформування радянської представницької системи.

1.1 Реформи 1985-1988 років

Радянський Союз був однопартійною державою з Комуністичною партією Радянського Союзу (КПРС) як єдиною легальною політичною партією. Радянська представницька система не була справжньою демократією, оскільки громадяни не мали права вибирати своїх керівників або брати участь у процесі прийняття рішень. Проте в середині 1980-х років радянське керівництво на чолі з Михайлом Горбачовим почало реалізацію низки реформ, спрямованих на демократизацію радянської політичної системи.

У цьому розділі буде досліджено період 1985-1988 років, час, коли в Радянському Союзі починали запроваджувати значні реформи. Основна увага буде зосереджена на економічному та політичному контексті, який призвів до реформ, запроваджених змінах та їхньому впливі на радянську політичну систему.

Економічний контекст, який призвів до реформ характеризувався тим, що радянська планова економіка могла хоч якось функціонувати за умови високих цін на нафту. У 1970-х роках, коли економічне зростання почало сповільнюватися, радянський уряд вирішив збільшити експорт нафти та газу в Західну Європу, особливо в Німеччину¹² та Італію¹³, щоб отримати додаткові доходи. Це стало можливим після виявлення близько 500 нафтових родовищ у Західному Сибіру, з яких 9 були величезними, із запасами від 100 до 500 мільйонів тонн кожне¹⁴. Багато з цих родовищ були унікальними і давали аномально високий дебіт свердловин. Як результат, СРСР став не тільки

¹² 40 лет вместе. История сотрудничества «Газпрома» и Eni // URL: <https://www.gazprom.ru/about/history/events/italy40/> (дата звернення: 23.01.2023)

¹³ 40 лет на рынке Германии // URL: <https://www.gazprom.ru/about/history/events/germany40/>. (дата звернення: 23.01.2023)

¹⁴ Ulmishak G. F. Petroleum geology and resources of the west siberian basin, russia // U.S. geological survey bulletin. 2003. №. 2201-G.

найбільшим у світі виробником нафти, а й збільшив видобуток нафти до рекордних рівнів у ті роки.

До початку 1980-х років СРСР посідав за нафтовидобутком друге місце у світі після Саудівської Аравії. Пік радянського експорту нафти припав на 1984 рік - 172 млн т. У 1981-1985 роках нафтовий комплекс забезпечував приблизно 20% усіх надходжень до бюджету і 70-75% усіх валютних надходжень країни¹⁵.

Колгоспна система сільського господарства була вкрай неефективною. Цьому свідчить той факт, що перевищення імпорту над експортом у торгівлі сільгосппродуктами СРСР із зарубіжними країнами становило 1987 року 13,3 млрд доларів, 1988 року - 14,5 млрд. 14,5 млрд, у 1989 і 1990 роках - по 17 млрд¹⁶

3 вересня 1985 року міністр нафтової промисловості Саудівської Аравії шейх Імані заявив про те, що його країна радикально змінює свою нафтову політику, перестає стримувати видобуток нафти. За перші шість місяців її видобуток зріс у 4 рази. Унаслідок цього ціни на неї впали на 65%¹⁷

Це призвело до того, що вже з 1987 року сальдо зовнішньої торгівлі СРСР почало знижуватись¹⁸

Радянський Союз був не в змозі замінити доходи від нафти, оскільки якість більшості продукції його промисловості не задовольняла західних покупців. Коли ціни на нафту впали, СРСР зіткнувся із серйозними економічними та фінансовими проблемами. Навіть взяті комерційні кредити на Заході не могли розв'язати ці проблеми, оскільки їх незабаром доводилося віддавати. Хоча стабілізаційний фонд міг би допомогти в цій ситуації, але Радянський Союз не мав його.

¹⁵ Казарезов В.В. Самые знаменитые реформаторы России. Москва: Вече, 2002. С. 306, 412.

¹⁶ Гайдар Е. Т. Гибель империи. Москва: АСТ, 2012. С. 173.

¹⁷ Додаток 1.

¹⁸ Додаток 2.

Радянська економіка мала і інші проблеми. У своїй біографії М.С. Горбачов пише: “Економіка продовжала йти по екстенсивному пути, носила ярко выраженный затратный характер. Удельные затраты труда, топлива, сырья на единицу продукции были в два-два с половиной раза выше, чем в развитых странах, а в сельском хозяйстве — на порядок. Мы производили угля, нефти, металла, цемента и других материалов, за исключением искусственных и синтетических, больше, чем США, а по размерам конечного продукта отставали от них не менее чем вдвое. Автомобили и особенно сельхозтехника отправлялись потребителям недоукомплектованными, небрежно собранными, разграблялись в пути, на местах их приходилось чуть ли не собирать заново. Расхлябанность захватила даже такую отрасль, как транспорт. На запасных путях и в тупиках месяцами простаивали десятки брошенных поездов, груженых нужными стране товарами, которые подвергались порче и расхищению”¹⁹

Політичний контекст, який призвів до реформ 1985-1988 рр., характеризувався низкою внутрішніх і зовнішніх викликів і криз, з якими зіткнувся Радянський Союз.

У радянській системі партійна номенклатура стала руйнівним елементом, який діяв зсередини. На початок 1980-х років інтереси номенклатури, які раніше слугували двигуном еволюції системи і джерелом її планів і програм розвитку, остаточно розійшлися з офіційно проголошуваним курсом соціально-економічного розвитку і декларованими комуністичними цінностями²⁰.

У ніч з 25 на 26 квітня 1986 року Чорнобильська атомна електростанція зазнала аварії, яка завдала нещастя і збитків для життів сотень тисяч людей. Однак, головною проблемою стала порочність режиму секретності щодо життя людей. Населення дізналося про загрозу своєму здоров'ю лише через

¹⁹ Горбачов М. С. Жизнь и реформы. Москва: Новости, 1995. с. 394

²⁰ Гайдар Е. Т. Государство и эволюция. Москва: Евразия, 1995. с. 109

кілька днів після події²¹. У середині Політбюро панувало мовчання та апаратні інтриги, спроби зменшити масштаби аварії та відомчий переляк тих, хто відповідав за конструкцію та експлуатацію реактора. Проголошена гласність не витримала перевірки Чорнобилем. Ліквідація наслідків аварії обійшлася бюджету в 14 млрд рублів²²

На початок 1980-х років у СРСР було сформовано судову систему, що включала загальноцивільні та відомчі суди. Незважаючи на те, що ці суди були формально незалежні в ухваленні рішень відповідно до закону, на практиці не було жодного незалежного суду, який міг би контролювати законність дій державних органів, до якого громадяни могли б звернутися з позовом до держави, і не було можливості подати позов про те, що закони і відомчі акти суперечать Конституції²³.

Обрання Михайла Горбачова Генеральним секретарем Комуністичної партії в 1985 році стало значним зрушенням у радянському керівництві. Горбачов був відносно молодим та енергійним лідером, який був відданий реформі радянської політичної системи. Його обрання означало відрив від минулого, оскільки він був першим лідером після Микити Хрущова, який запровадив значні реформи в радянській політичній системі.

Політичний порядок денний Горбачова керувався принципами гласності та перебудови, які мали на меті підвищення прозорості та відкритості уряду та пожвавлення радянської економіки шляхом більшої децентралізації та гнучкості у прийнятті рішень. Горбачов визнав, що радянська політична система застаріла і потребує реформування, і він був готовий зробити кроки для вирішення проблем, які постали перед країною.

²¹Михаил Горбачев об аварии в Чернобыле // URL: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_4936000/4936186.stm. (дата звернення: 02.02.2023)

²² Горбачев М. С. Понять перестройку... Почему это сейчас важно. Москва: Альпина Бизнес Букс, 2006. с. 83

²³Безбородов А. Б., Елисеєва Н. В., Шестаков В. А. Перестройка и крах СССР. 1985–1993. Санкт-Петербург: Норма, 2010. с. 26-30

Загалом економічний та політичний контекст, який призвів до реформ 1985-1988 рр., характеризувався низкою викликів і криз, з якими зіткнувся Радянський Союз. Країна намагалася не відставати від технологічних досягнень та інновацій Заходу у той час як втратила значну частку прибутку від експорту нафти, інтереси номенклатури не відповідали інтересам вищого керівництва, а неефективна судова система не відповідала принципам верховенства права. Обрання Горбачова означало значний відрив від минулого, оскільки він був відданий реформуванню радянської політичної системи та вирішенню проблем, що постали перед країною.

Гласність була ключовим поняттям, запровадженим Горбачовим у 1985 році в рамках його політичних реформ. Принцип гласності полягав у підвищенні прозорості та відкритості влади, ЗМІ та суспільства в цілому. Він мав на меті вирішити проблему корупції, бюрократії та відсутності підзвітності, які десятиліттями мучили радянську політичну систему. Д. Метлок вважає, що М.С. Горбачов використовував гласність як інструмент пропаганди своїх реформ²⁴.

За Гласності радянським ЗМІ було дозволено більше свободи висвітлювати ширше коло питань. Цензуру, яка панувала в радянських ЗМІ, було пом'якшено, і журналістів заохочували висвітлювати теми, які раніше вважалися табу. Це призвело до значного збільшення кількості висвітлення в новинах соціальних проблем, зокрема зниження реальних темпів росту економіки СРСР, дефіциту та великих черг.

Професор В.Д. Патрушев писав: "Години, що витрачаються нами (тобто населенням) на придбання покупок... 65 мільярдів людино-годин. Треба зауважити, що в ці 65 мільярдів людино-годин не входить час, що витрачається покупцями на пошук потрібних товарів. Це відповідає річному фонду робочого часу 35 мільйонів осіб, зайнятих у народному господарстві".

²⁴Мэтлок Дж. Смерть империи. Москва: Родина, 2022. с. 40

Автори з журналів "Новый мир", "Октябрь", "Дружба народов" і "Знамя" заново оцінили результати економічного розвитку СРСР за останні десятиліття і вважають, що цей період був періодом застою. Деякі з них висловили думку, що планова система господарства перебуває в кризі, і пропонували замінити державні директивні завдання вільними договірними відносинами між підприємствами та налагодити оптову торгівлю засобами виробництва²⁵.

Писали про різке зростання споживання алкоголю. "З 1940 по 1980 рік населення країни збільшилося на 35%, а виробництво алкогольних напоїв зросло в кілька разів! Значить, приблизно в стільки ж разів збільшився попит!"

Гласність також призвела до підвищення рівня політичної відкритості в Радянському Союзі. Політичних дисидентів було звільнено з в'язниць, а політичним партіям, крім Комуністичної партії, вперше з самого створення Радянського Союзу було дозволено діяти відкрито.

Публіцистика виявила розрив між офіційними заявами партії та реальними діями. Було усвідомлено, що адміністративно-командна система управління економікою неефективна. Люди почали замислюватися над тим, чому досягнення науково-технічного прогресу відкидалися, чому не було стимулів для праці, чому робітничий клас і селянство відчужені від засобів виробництва, а також над причинами низького рівня життя радянських громадян.

Все ж таки, гласність була значною зміною радянської політичної системи. Вона запровадила такий рівень відкритості та прозорості, якого не було в Радянському Союзі протягом десятиліть, і дозволило більш широку участь громадян у політичному процесі. Це також проклало шлях для подальших реформ у Радянському Союзі, оскільки Горбачов визнав, що більша політична відкритість необхідна для вирішення проблем, з якими зіткнулася країна.

²⁵ Муравьев Д. Н. Пресса в процессах перестройки (1985-1991 гг.) // Наука и современность. 2010. №1. С. 134-138.

Іншою суттєвою зміною стало запровадження політики Прискорення та перебудови. Ця політика була спрямована на пожвавлення радянської економіки шляхом надання більшої гнучкості та децентралізації у прийнятті рішень. Перебудова мала на меті підвищення ефективності та продуктивності, зменшення корупції та підвищення рівня життя радянських громадян. Вона розглядалася як відповідь на зростаючі економічні проблеми, з якими зіткнувся Радянський Союз, включаючи падіння продуктивності, неефективність і дефіцит споживчих товарів.

Одним із ключових елементів перебудови було запровадження нових економічних стимулів, покликаних стимулювати підвищення продуктивності та ефективності. У січні 1988 року було введено в дію Закон "Про державне підприємство (об'єднання)"²⁶, який спрямований на поступовий перехід підприємств від директивного планування до виробництва продукції відповідно до попиту. Закон обмежив роль Держплану до підготовки контрольних цифр і формування державного замовлення, яке не повинно перевищувати 85% плану підприємства. Частка держзамовлення мала знижуватися надалі. Продукція, вироблена понад держзамовлення, могла реалізовуватися за вільною ціною на вигідних для підприємства умовах. Закон передбачав три типи цін - централізовані, договірні та вільні, що, на думку розробників, давало змогу перейти до ринкового регулювання в перспективі. Сподівалися, що ці заходи призведуть до підвищення ефективності та продуктивності, а також допоможуть подолати хронічний дефіцит, який мучив радянську економіку протягом десятиліть.

Перебудова також передбачала децентралізацію прийняття економічних рішень із наданням більших повноважень місцевій владі та окремим підприємствам. Це мало зробити радянську економіку більш сприйнятливою

²⁶ Закон СССР от 30.06.1987 г. № N 2015-1. "О государственном предприятии (обеденении)" // Ведомости Верховного Совета СССР. 1987. №26. 1 лип. С. 385.

до місцевих умов і споживчих вимог, а також заохочувати більше інновацій і творчості.

Також важливим був закон “Про кооперацію в СРСР”. Ухвалений 26 травня 1988 року дозволив створення кооперативів і спільних підприємств із зарубіжними партнерами, після 60-річної перерви узаконив у СРСР приватну власність на засоби виробництва²⁷. Почалося відродження підприємництва як легального виду діяльності.

Однак, незважаючи на ці амбітні цілі, перебудова зіткнулася з низкою проблем і перешкод. За умови збереження державної власності на підприємствах, економічне зростання не прискорилося, як це очікували реформатори. Міністерства, відомства і територіальні органи влади продовжували втручатися в діяльність підприємств, і ринкові відносини не з'явилися. Державне регулювання цін не давало змоги виникнути ринковій інфраструктурі, такій як біржі, рекламні видання, оптові торговельні підприємства та інші. Крім того, в економіці накопичився значний незадоволений попит, і директори підприємств усе ще прагнули роздобути якомога більше дефіцитних ресурсів для виконання державних замовлень. У підсумку нова політика призвела до збільшення дефіциту в державній торгівлі, появи дорогих товарів і підвищення цін на "чорному" ринку.²⁸

Запровадження кооперативів, які торгують товарами за ринковими цінами, викликало невдоволення у частини населення, яка не могла зрозуміти причини відмінності їхніх цін від державних. У соціалістичному суспільстві товари коштували однаково в усіх магазинах, за винятком колгоспних ринків, де ціни на деякі продукти були значно вищими. Кооперативи, що займалися харчуванням і переробкою, закуповували сільгосппродукцію в колгоспів і продавали її населенню. Однак швидке збагачення кооператорів викликало у

²⁷ Закон СРСР від 26.05.1988 р. № 8998-ХІ. “Про кооперацію в СРСР” // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v8998400-88#Text> (дата звернення: 03.02.2023)

²⁸Гайдар Е. Т. Гибель империи. Москва: АСТ, 2012. с. 196-197

людей відчуття грабежу і соціальної несправедливості. Люди не розуміли, що випуск незабезпечених товарами грошей призводив до зростання дефіциту і цін, і замість того, щоб усвідомити цей зв'язок, звинувачували кооператорів і висловлювали своє невдоволення в гнівних листах, які газети публікували²⁹.

Але незважаючи на ці виклики, Горбачов та його прибічники продовжували проводити перебудову, яка вважала її необхідним кроком до модернізації Радянського Союзу та приведення його у відповідність до решти світу.

Реформи, запроваджені в середині 1980-х років, мали значний вплив на радянську політичну систему. Запровадження гласності дозволило отримати більшу свободу вираження поглядів і дозволило громадянам відкрито критикувати уряд та його політику. Ця нова відкритість призвела до більшого усвідомлення проблем, з якими зіткнувся Радянський Союз, і сприяла зростанню почуття розчарування в Комуністичній партії.

Перебудова мала на меті відродити радянську економіку, дозволивши більшу гнучкість і децентралізацію в прийнятті рішень. Зрештою, реалізація цієї політики не обійшлася без проблем, і радянська економіка продовжувала боротися з ними протягом кінця 1980-х років. Проте вплив цих змін був обмежений тим, що Комуністична партія залишалася домінуючою політичною силою в країні.

Стало зрозуміло, що реформи обмежені та не можуть вирішити економічні проблеми. Що в економіці все ще зростає дефіцит, а для його подолання необхідні разова лібералізація цін, відмова від державної власності та жорсткі фінансові обмеження підприємствам. Тільки комплексна ринкова реформа могла змінити мотивацію керівників підприємств, переорієнтувати їх із гонитви за дотаціями на збільшення випуску продукції, зниження витрат і зростання прибутку.

²⁹ О письмах трудящихся по некоторым вопросам осуществления радикальной экономической реформы // Известия ЦК КПСС. 1989. №8. С. 150.

Але така реформа не могла бути проведена за умови існування КПРС - держави-партії. Вона нашттовхнулася на значний спротив з боку останньої. Горбачов вирішив значно змінити політичне поле СРСР розділивши партію та державу.

31 липня "Правда" опублікувала Постанову Пленуму ЦК КПРС "Про практичну роботу з реалізації рішень XIX Всесоюзної конференції КПРС". У ній йшлося: "Здійснити практичні кроки з розмежування функцій партійних комітетів і Рад народних депутатів". "Унеможливити надалі ухвалення спільних постанов партійних комітетів і виконавчо-розпорядчих органів Рад. Рішуче припиняти спроби працівників партійного апарату втручатися у здійснення повноважень радянських органів".

1.2 Від I-го з'їзду народних депутатів СРСР до позачергового III-го. Запровадження посади Президента СРСР.

Як зазначалося в минулому розділі Горбачов готував масштабну політичну реформу. Він планував розмежувати партію та державу. Це неминуче нашттовхнулося би на супротив з боку партії. Партійна номенклатура не бажала втрачати свою владу та роль у суспільстві. Також така реформа ввела у легальне поле представників демократичної опозиції, які мали відверто антирадянські погляди і вважали реформи Горбачова недостатніми та обмеженими³⁰.

Таким чином у політичному полі СРСР утворилося три сили тяжіння: консервативні члени КПРС, противники реформ; члени КПРС, що підтримували реформи Горбачова; радикальні демократи, що вважали реформи обмеженими та вимагали їх розширення. У цьому розділі буде

³⁰ Мурашѐв А. Межрегиональная депутатская группа // Огонѐк. 1990. № 32 С. 6-8.

розглянута взаємодія цих політичних сил та хід подій, що спровокували спробу захоплення влади консерваторами у серпні 1991 року.

До кінця 80-х по всьому СРСР почала відбуватися радикалізація настроїв мас. У липні 1989 року у Ленінграді було створено Ленінградський народний фронт³¹. Трохи згодом у Москві заснували Московське об'єднання виборців. У компартії явочним порядком виникла фракція «Демократична платформа КПРС»³². Ці неформальні об'єднання видавали газети. Вперше ознаки соціального неблагополуччя вилилися у страйки. У березні 1989 року розпочався страйк воркутинських шахтарів. Шахтарі Кузбасу, Донбасу, Воркути і Караганди створювали страйкові комітети, заснували Союз страйкових комітетів Донбасу і зажадали від влади вирішення проблем, що давно накопичилися³³.

Напередодні I З'їзду народних депутатів СРСР великі міста охопили мітинги. Так, у Москві 5 травня 1989 року на мітинг демократичної опозиції у Лужниках³⁴. Під час роботи з'їзду 27 травня грандіозний мітинг проходив у Ленінграді³⁵.

Соціальна напруга наростала і у зв'язку з масовим виведенням радянських військ. 15 лютого 1989 року завершилося виведення військ з Афганістану, навесні розпочалося виведення 50 тис. радянських солдатів з НДР та Чехословаччини, пізніше – з Монголії. У червні було скасовано Середньоазіатський військовий округ. Тисячі військовослужбовців поверталися до країни, де для них не було житла та робочих місць.

На тлі такої соціальної обстановки Генеральний секретар ЦК КПРС Михайло Горбачов на XIX конференції КПРС у 1988 році оголосив курс на політичну реформу. Вже 1 грудня того ж року було прийнято закон «Про

³¹ Манифест учредительного съезда ЛНФ // Северо-Запад. 1989. № 16. С. 1.

³² "Демократическая платформа в КПСС" - Курс на создание новой партии // Коммерсантъ. – 1990. – 26 берез.

³³ Повсталий Донбас // Український тиждень. 2011. № 10 (175). С. 38–41.

³⁴ Додаток 3

³⁵ Андреева-Росс Н. Мешают амбиции // Вечерний Ленинград. 1989. 29 трав.

вибори народних депутатів СРСР»³⁶ та були внесені певні зміни до конституції³⁷. Ці зміни передбачали створення такого найважливішого органу державної влади СРСР на завершальному етапі його існування як «З'їзд народних депутатів».

Сам собою З'їзд народних депутатів для суспільства СРСР був абсолютно новим явищем. Більшість радянської історії вибори являли собою сутність фікцію. Партійна номенклатура заздалегідь обирала необхідну людину, яка і ставала єдиним кандидатом. Інші до виборів просто не допускалися³⁸. У таких реаліях радянське суспільство існувало до першого з'їзду народних депутатів. Альтернативність активізувала різні політичні сили – від демократів до шовіністів із товариства «Память». У почалася реальна політична боротьба. У регіонах доступ опозиційних кандидатів на сторінки газет та телебачення був обмежений, але вони активно використовували мітинги та зустрічі з виборцями. Населення виявляло великий інтерес до їхніх програм, люди передавали листівки з рук до рук. Цей «самвидав» успішно конкурував із офіційними ЗМІ.

Виборчий закон передбачав список народних депутатів від КПРС за квотою 100 осіб. Вони відбиралися Пленумі ЦК у березні 1989 року. До списку було внесено майже повний склад вищого партійного керівництва, хоч у ньому були присутні представники творчої інтелігенції³⁹. Сам собою феномен цих виборів полягав у тому що, хоча вони були організовані і підконтрольні КПРС, виграли в яких багато діячів, що були налаштовані радикальніше, ніж Горбачов. До виборів їм були доступні лише неформальні інструменти політичної боротьби. Ставши депутатами із закріпленими законом правами, вони набули високого

³⁶ Закон СССР от 1 декабря 1988 г. № 9855-ХІ "О выборах народных депутатов СССР"// Государственный архив Российской Федерации, м. Москва, Ф. Р-7523. Оп. 143. Сп. 389. Арк. 1-31.

³⁷ Закон СССР от 1 декабря 1988 г. № 9853 ХІ "Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного Закона) СССР" // Ведомости Верховного Совета СССР. 1988. №49. 7 груд.

³⁸ Безбородов А. Б., Елисеєва Н. В., Шестаков В. А. Перестройка и крах СССР. 1985–1993. Санкт-Петербург: Норма, 2010.. с. 102

³⁹ Белонучкин Г. Алфавитный список народных депутатов СССР// URL: <http://www.politika.su/gos/ndsa.html>. (дата звернення: 07.02.2023)

легального статусу та широких можливостей. Нова політична система дозволила сформувати іншу політичну еліту, яка протиставила себе партійному апарату.

На квітневому Пленумі ЦК стурбованість партійних керівників виявилася повною мірою. На М.С. Горбачова виплеснулася вся їхня гіркота поразки на виборах, прагнення звалити провину за економічну кризу соціалістичної системи на роль засобів масової інформації, що «розкладає» суспільство.

25 травня 1989 року відкрився Перший з'їзд народних депутатів СРСР, він тривав до 9 червня того ж року. Вперше засідання вищого органу влади транслювалися по радіо та телебаченню у прямому ефірі. Сахаров виступив із вимогою змінити порядок денний, поставивши першим її питанням прийняття декрету про виключне право з'їзду призначати вищих посадових осіб СРСР. Але на перший план вийшло питання можливості поєднання постів генерального секретаря ЦК КПРС і голови Верховної Ради СРСР. Вирішення було обрано на користь Горбачова: він залишався генсеком і був обраний головою Верховної Ради.

Депутати розділилися на два табори. Більшість, що складалася з партноменклатури, підтримувала Горбачова, хоча і з застереженнями, Демократи ж відзначали провал економічних реформ, вказували на згубність адміністративно-командної системи управління. Вони висунули гасло скасування 6-ї статті Конституції, що визначала керівну роль КПРС у політичній системі СРСР. Для Горбачова та його прихильників реформа політичної системи видавалася завершеною, опозиція вимагала створення умов для багатопартійності.⁴⁰

З'їзд не тільки не консолідував суспільство навколо «перебудовного» керівництва КПРС, але, навпаки, поділив його на прихильників та противників компартії. Він публічно порушив питання про незаконність її монополії на

⁴⁰Первый Съезд народных депутатов СССР :: 25 мая — 9 июня 1989 г. Стенографический отчёт. Т. 2. Москва: Издание Верховного Совета СССР, 1989. с. 144-156

управління країною і поставив під сумнів за такого управління реальність федеративного устрою країни. Велике значення для подальшого розвитку подій мало те, що російські демократи підтримали депутатів із Прибалтики у питанні про економічну самостійність їх республік.

У доповіді «Про основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики СРСР» М.С. Горбачов уже як голова Верховної Ради СРСР наголосив, що час партійної диктатури минув, у країні затверджується новий політичний режим. Програму подальших дій Горбачов визначив так: в економіці просувати «повнокровний ринок», у політиці реалізувати гасло «Влада Радам!», у зовнішній політиці прагнути ліквідації ядерної зброї та вести переговори з метою досягнення балансу інтересів у міжнародних справах⁴¹. Після бурхливої полеміки з'їзд прийняв рішення «перейти до нової моделі економіки», яка б характеризувалася повною відмовою тепер уже не партії, як говорилося до цього, а держави «від функцій безпосереднього втручання в оперативне управління господарськими одиницями»⁴². Насправді це означало перехід до ринкової економіки⁴³.

За підсумками I З'їзду народних депутатів можна судити про те, що Горбачов прийняв рішення відмовитися від таких основоположних для ідеології СРСР речей як класове сприйняття світу, командно-адміністративна система управління економікою та вирішив встановити у СРСР норми правової держави. Проте він ще зберігав надії на можливе реформування КПРС.

Ідеологію демократів можна описати поглядом на радянську історію як історію безперервного насильства та ірраціонального фанатизму. Критика політики минулих років поставила питання про саму владу, яке на з'їзді

⁴¹ Первый Съезд народных депутатов СССР :: 25 мая — 9 июня 1989 г. Стенографический отчёт. Т. 2. Москва: Издание Верховного Совета СССР, 1989. с. 216

⁴² Первый Съезд народных депутатов СССР :: 25 мая — 9 июня 1989 г. Стенографический отчёт. Т. 2. Москва: Издание Верховного Совета СССР, 1989. с. 296

⁴³ Островский А. Глупость или измена? Расследование гибели СССР. Москва: Форум, 2011. с. 332

прозвучало у проекті «Декрету про владу», запропонованому академіком О.Д. Сахаровим. З «Декрету» випливало, що КПРС треба «піти у відставку». Ця публічно озвучена на законному представницькому органі влади ідея поєднала демократичну опозицію, яка сформувала економічну перспективу у формулі «суспільство з ефективною економікою в умовах ринку».

Після з'їзду політичний процес почав розвиватися за конфронтаційним сценарієм. Між радикально налаштованими демократами та прихильниками Горбачова розгорнулася боротьба за підтримку з боку населення. Демократи утворили Міжрегіональну депутатську групу народних депутатів СРСР (МДГ), до якої увійшли близько 300 осіб, та Координаційна рада у складі понад 20 осіб, а також обрали п'ять його співголів – Б.М. Єльцина, Ю.М. Афанасьєва, Г.Х. Попова, А.Д. Сахарова та В.А. Пальма⁴⁴.

«Після першого з'їзду, – згадує академік О.Т. Богомолів, народні депутати міжрегіональної групи остаточно оформилися, обзавелися своїм невеликим секретаріатом і приміщенням у будівлі на Новому Арбаті, де розміщувалися створені з'їздом комітети з різних питань парламентської діяльності. Вона стала проводити регулярні збори та видавати бюлетень»⁴⁵. Але незважаючи на те, що МДГ займала конфронтаційне становище щодо прихильників Горбачова, між ними все одно відбувалися тісні контакти⁴⁶.

У вересні 1989 року МДГ сформулювала свою політичну програму. Ключовою вимогою стало скасування 6-ї статті Конституції СРСР. Після раптової смерті А.Д. Сахарова 14 грудня 1989 лідером МДГ став Б.Н. Єльцин.

До осені 1989 року КПРС почала розколюватися не лише за політичною ознакою, а й за республіканською. Партія почала швидко трансформуватися. Після XXVII З'їзду КПРС тричі змінився склад райкомів і міськкомів, майже повністю оновилися радянські органи, а після Пленуму ЦК, що пройшов у

⁴⁴ Мурашєв А. Межрегиональная депутатская группа // Огонёк. 1990. № 32 С. 6-8.

⁴⁵ Богомолів О. Моя летопись переходного времени. Москва: Экономика, 2003. с. 49.

⁴⁶ Островский А. Глупость или измена? Расследование гибели СССР. Москва: Форум, 2011. с. 352-353

січні 1987 року, змінився і склад перших секретарів республік і обкомів. Почалося швидке просування вгору других і третіх ешелонів номенклатури.⁴⁷ Роль партії у суспільстві послаблювалася. Прибалтійські республіки починають скасовувати у своїй території 6 статтю Конституції СРСР.

II З'їзд народних депутатів проходив з 12 по 24 грудня 1989 року. Через зворушення у Прибалтиці та обговорення трагедії в Тбілісі атмосфера на з'їзді була напруженою. МДГ вирішила винести на Другий з'їзд народних депутатів питання про скасування 6-ї статті Конституції СРСР про керівну роль КПРС. З цією метою її представники запропонували на засіданні Верховної Ради СРСР включити це питання до порядку денного з'їзду, але не отримали підтримки. У центрі уваги з'їзду була програма нової економічної реформи, розроблена під керівництвом Л.І. Абалкіна та 13 грудня представлена з'їзду Н.І. Рижковим⁴⁸. Програма передбачала подальший поступ до ринку, перехід до якого тепер пропонувалося здійснити не в три, а в два етапи по три роки кожен. План був схвалений.

«Наприкінці 1989 – на початку 1990 року, – пише М.С. Горбачов, – економічна криза в країні почала вступати у свою гостру фазу. Вже у грудні відбулося абсолютне зниження промислового виробництва, прискорився розвал споживчого ринку, став швидко знецінюватися рубль. Стало зрозуміло, що економіка стоїть перед серйозними потрясіннями»⁴⁹.

За підсумками з'їзду 25-26 грудня 1989 відбувся позачерговий Пленум ЦК КПРС, на якому М.С. Горбачов назвав Литву невід'ємною частиною СРСР та пообіцяв, що другого Тбілісі не відбудеться. Він говорив, що не має наміру забороняти литовський народний фронт «Саюдіс» та виключати з партії першого секретаря ЦК Компартії Литви А. Бразаускаса⁵⁰. Але реальна ситуація

⁴⁷ Безбородов А. Б., Елисеєва Н. В., Шестаков В. А. Перестройка и крах СССР. 1985–1993. Санкт-Петербург: Норма, 2010. с. 112

⁴⁸ Второй съезд народных депутатов СССР, 12-24 декабря, 1989 г: стенографический отчет. Москва: Издание Верховного Совета СССР, 1990.

⁴⁹ Горбачов М. С. Жизнь и реформы. Москва: Новости, 1995. с. 568.

⁵⁰ Доклад Горбачёва М.С. на Пленуме ЦК КПСС 25 декабря 1989 г. // Правда. 1989. 26 груд.

на Пленумі свідчила про те, що генсек втрачає владу. Вищі партійні функціонери вигукували грубі репліки з місць, захопували виступи прихильників Горбачова⁵¹. У ЦК КПРС наростала консервативна хвиля.

У результаті втрати КПРС важелів управління Радянським союзом, Горбачов почав розуміти, що пост Генерального секретаря ЦК КПРС більше не може гарантувати йому всієї повноти влади в СРСР. Взяла гору сама ідея перемістити центр управління країною з ЦК КПРС до Адміністрації глави держави. Через це виникла ідея запровадити посаду Президента СРСР, який обирався на З'їзді народних депутатів СРСР.

Заради цих цілей 12 березня був скликаний Позачерговий III З'їзд народних депутатів СРСР, на якому А. І. Лук'янов запропонував зміни та доповнення до Конституції СРСР, у яких малося на увазі запровадження поста президента СРСР⁵². Політична інтрига з'їзду полягала у тому, що вибори М.С. Горбачова на цю посаду проходили за підтримки Міжрегіональної депутатської групи – політичного опонента Горбачова. Такий тимчасовий союз був потрібен і Горбачову, проти якого виступили консерватори, і демократам, які розраховували на схвалення скасування 6-ї статті Конституції. Генсек набрав достатню кількість голосів та був обраний президентом СРСР. 1329 голосів - за, 495 - проти⁵³. Одночасно було внесено зміни до 6-ї статті Конституції, що означали, що КПРС позбавляється монополії на владу. Відтепер в управлінні країною могли брати участь інші політичні партії.

Перший з'їзд народних депутатів РРФСР відкрився 16 травня 1990 р.
⁵⁴Майже спочатку почалося політичне розмежування, у результаті виникли дві фракції: «Демократична Росія» і «Комуністи Росії». До першої фракції увійшли 465 депутатів, до другої — 417, 176 депутатів розподілилися за

⁵¹ Внеочередной пленум ЦК КПСС 25–26 декабря 1989. Стенографический отчет // Известия ЦК КПСС. 1989. № 6. С. 40–141.

⁵² Внеочередной Третий съезд народных депутатов СССР. 12–15 марта 1990 г. Стенографический отчет. Т. I. Москва: Издание Верховного Совета СССР, 1990. С. 11–26

⁵³ Горбачов М. С. Жизнь и реформы. Москва: Новости, 1995. с. 489

⁵⁴ I Съезд народных депутатов РСФСР. 16 мая – 22 июня 1990 года. Стенографический отчет Т. 1. Москва : Республика, 1992. 640 с..

іншими, дрібнішими об'єднаннями⁵⁵. Союзниками «Демократичної Росії» був широкий спектр політичних сил: від радикальних демократів до високопоставлених представників номенклатури, які бачили Б.Н. Єльцина як авторитарного лідера, здатного навести лад у країні.

У цьому контексті фігуру Бориса Єльцина потрібно розглянути окрему, адже він стане важливою фігурою майбутніх протистоянь. Особливої популярності на виборах народних депутатів СРСР набула кандидатура Бориса Миколайовича Єльцина, який балотувався по одному з виборчих округів Москви. За часів перших виборів до З'їзду народних депутатів, як стверджує В.І. Болдін, багато хто в оточенні Горбачова вважали, що було б краще, якби Борис Миколайович працював «поза Москвою на будь-якій прийнятній для нього посаді»⁵⁶. Недруги Б.М. Єльцина пропонували направити його послом у якусь ніби мізерну африканську країну, але не зустріли підтримки з боку генсека. Горбачов доручив створення спеціально для Єльцина посади першого заступника голови Держбуду. Незважаючи на проблеми з КПК при ЦК КПРС у зв'язку з інтерв'ю англійським ЗМІ, Єльцин опинився серед делегатів ХІХ партійної конференції, на якій йому дозволили виступити. Вже 26 березня його було обрано народним депутатом СРСР і хоч і не пройшов до Верховної Ради, але депутат О. І. Казаннік відмовився від свого мандата на користь Єльцина⁵⁷. Існує думка, що Єльцина до Верховної Ради просунув безпосередньо Горбачов та відводив йому роль лідера опозиції⁵⁸.

Бориса Єльцина двічі висували від «Демократичної Росії» на посаду голови Верховної Ради, але щоразу голосів «проти» було трохи більше. Тільки втретє йому вдалося набрати рівно половину голосів - 534 депутати, проти - 531. Три

⁵⁵ Шейнис В. Л. Взлет и падение парламента: переломные годы в российской политике, 1985-1993. Москва: Московский Центр Карнеги, 2005. с. 281

⁵⁶ Три дня. Беседа Александра Проханова с Валерием Болдиным // Завтра. 1999. № 33. 17 серпня.

⁵⁷ Первый Съезд народных депутатов СССР :: 25 мая — 9 июня 1989 г. Стенографический отчет. Т. 2. Москва: Издание Верховного Совета СССР, 1989. с. 424-434

⁵⁸ Островский А. Глупость или измена? Расследование гибели СССР. Москва: Форум, 2011. с. 327

бюлетені виявилися зіпсованими. Щоб не голосувати вчетверте, один зіпсований бюлетень був зарахований на користь Бориса Миколайовича. Вийшло «за» - 535, «проти» - 531, зіпсовано - 2 бюлетені⁵⁹.

До кінця 80-х початку 90-х місцева влада союзних республік бере на себе дедалі більше суверенітету, відмежовується від союзного центру. На початку 1991 року ці процеси починають відбуватися й у РРФСР. Якщо раніше РРФСР була «хартлендом» Радянського Союзу, то тепер вона сама почала тяжіти до суверенітету. Між Борисом Єльциним, якого на I З'їзді народних депутатів РРФСР 29 травня 1990 обрали головою Верховної Ради РРФСР⁶⁰, і Горбачовим почалася конфронтація.

Побоювання, що союзна влада звернула зі шляху реформ і готова використовувати армію для припинення самостійності республік, як це було в Прибалтиці та на Кавказі, консолідували республіканських лідерів. 14 січня Б.М. Єльцин публічно заявив, що має намір укласти договори про співпрацю чотирьох республік – Росії, України, Казахстану та Білорусії⁶¹. Це не можна було розцінити інакше як повне ігнорування союзного центру.

Боячись повторення спроб силового вирішення політичних розбіжностей, Верховна Рада РРФСР 1 лютого 1991 року прийняла Постанову «Про політичне становище в РРФСР»⁶², в якій засудила залучення військових підрозділів та воєнізованих формувань у політичні конфлікти. Це породило відповідну постанову Секретаріату ЦК КПРС від 5 лютого 1991 року «До партійних організацій, усім комуністам Збройних Сил СРСР та залізничних військ». У ньому критикувалися "так звані незалежні засоби масової інформації", які систематично ведуть "кампанію наклепу на партію, збройні сили, органи військ КДБ та МВС СРСР, очорнюють вітчизняну історію".

⁵⁹ Первый Съезд народных депутатов СССР :: 25 мая — 9 июня 1989 г. Стенографический отчет. Т. 2. Москва: Издание Верховного Совета СССР, 1989. с. 458

⁶⁰ I Съезд народных депутатов РСФСР. 16 мая – 22 июня 1990 года. Стенографический отчет Т. 1. Москва : Республика, 1992.

⁶¹ Пресс — конференция Б. Ельцина // Известия. 1991. 16 січ.

⁶² Постановление Верховного Совета РСФСР от 01.02.1991 г. № 576-1. "О политическом положении в РСФСР" // URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex10462.htm> (дата звернення: 15.02.2023)

Новий скандал між союзним і російським керівництвом розгорівся наступного дня, коли у будівлі Верховної Ради РРФСР було виявлено кімнату співробітника КДБ СРСР із «прослуховуванням» кабінету Єльцина⁶³.

19 лютого Б.М. Єльцин виступив у прямому ефірі на телебаченні із заявою, в якій відмежовувався від позиції та політики президента СРСР та виступив за його негайну відставку.⁶⁴ Перспективи для Росії він сформулював категорично: робити самостійні кроки у бік поглиблення реформ. Це дестабілізувало і так напружену обстановку, чим скористалися багато республіканських лідерів. Вони пішли на двосторонні договори, минаючи союзний центр. Сам Єльцин кваліфікував конфлікт між російським та союзним керівництвом як зіткнення двох протилежних курсів – реформаторського (Росія) та консервативного (союзний центр).

Союзне керівництво програвало змагання у проведенні політичних та економічних реформ. Це добре видно з прикладу приватизації. Верховна Рада РРФСР після триденної дискусії 3 липня 1991 року ухвалила Закон «Про приватизацію державних та муніципальних підприємств у РРФСР». Це був закон прямої дії⁶⁵. Союзна влада також внесла на розгляд Верховної Ради СРСР законопроект «Про роздержавлення та приватизацію промислових підприємств»⁶⁶. Він складався із загальних фраз і вимагав відповідно до радянської традиції видання величезної кількості інструкцій та інших підзаконних актів. Невелика дискусія на засіданні Верховної Ради СРСР виникла лише через те, що законопроект відкривав легальний шлях для передачі більшості підприємств «тіньовим» та кримінальним структурам. Закон пройшов через голосування у Верховній Раді практично без дебатів, але

⁶³ Безбородов А. Перестройка и крах СССР. 1985–1993 / А. Безбородов, Н. Елисеева, В. Шестаков. – Санкт-Петербург : Норма, 2010. – с. 136

⁶⁴ Борис Ельцин: «Я верю в Вашу поддержку» // Российская газета. 1991. 22 лют.

⁶⁵ Закон РСФСР от 04.07.1991 г. № 1541-1. «О приватизации жилищного фонда в РСФСР» // Ведомости Съезда НД РСФСР и ВС РСФСР. 1991. № 28. 11 септ. ст. 959.

⁶⁶ Закон СССР від 01.07.1991 р. № 2278-1. «Об основных началах разгосударствления и приватизации предприятий» // URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=7795> (дата звернення: 16.02.2023)

так і не був реалізований⁶⁷.

У такій ситуації постало питання про доцільність збереження Союзу як такого. Консервативне крило у керівництві СРСР тиснуло на М.С. Горбачова, вимагаючи рішучих дій щодо припинення республіканських вольниць. А серед населення Росії все більшу підтримку знаходила вимога Б.М. Єльцина - відставка президента СРСР. Слабкість союзного керівництва у протистоянні з республіканськими елітами штовхала Горбачова та його прибічників на пошук нових способів своєї легітимації, один із них вони бачили у референдумі про збереження СРСР.

Для республіканських еліт, яких підтримувала демократична опозиція, це був шанс повністю звільнитися від влади союзного центру. Вони йшли на референдум під прапором руйнації СРСР. 26–27 січня 1991 р. у Харкові відбулася конференція 46 партій та політичних рухів із 10 союзних республік. У тому числі була і «Демократична Росія»⁶⁸. Конференції прийняла рішення заснувати Конгрес демократичних сил суверенних республік⁶⁹ та закликала своїх прихильників дати на референдумі негативну відповідь на питання про збереження оновленого СРСР.

Верховна Рада СРСР затвердила формулювання: «Чи вважаєте ви за необхідне збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій будуть повною мірою гарантовані права та свободи людини будь-якої національності?» (Считаете ли вы необходимым сохранение Союза Советских Социалистических Республик как обновленной федерации равноправных суверенных республик, в которой будут в полной мере гарантированы права и свободы человека любой национальности?). По суті вона містила кілька питань, тому породжувала проблему інтерпретації.

⁶⁷ Безбородов А. Б., Елисеєва Н. В., Шестаков В. А. Перестройка и крах СССР. 1985–1993. Санкт-Петербург: Норма, 2010. с. 139

⁶⁸ Черняев А., Логинов В. Союз можно было сохранить. Москва: Литрес, 2013. с.203

⁶⁹ Леонов Г. Учреждение Демократического конгресса // Российская газета. 1991. 29 січ.

Верховна Рада РРФСР в бюлетень про голосування з питання про збереження СРСР на території Росії включила питання: «Чи вважаєте ви за необхідне введення поста президента РРФСР, який обирається всенародним голосуванням?»⁷⁰. Питання про введення поста президента України за рішенням українського парламенту було включено до бюлетенів українського населення.

15 березня 1991 року М.С. Горбачов виступив на телебаченні із закликом проголосувати за збереження СРСР. Наступного дня було опубліковано Звернення ЦК і ЦКК Компартії РРФСР до народів Росії із закликом зберегти СРСР і відкинути питання президента РРФСР. 17 березня референдум про долю СРСР відбувся. За збереження СРСР проголосували 70,2% учасників референдуму в Україні, у РРФСР – 71,3%, у Білорусії – 82,7%, в Азербайджані – 93,3%, в Узбекистані – 93,7%, у Казахстані – 94, 1%, у Киргизії – 94,6%, у Таджикистані – 96,2%, у Туркменії – 97,9%⁷¹. Вийшло, що 76% населення країни висловилися за збереження СРСР, але у голосуванні про його долю не брала участь більшість жителів Грузії, Молдови, Латвії, Естонії та Литви. У цьому за Союз висловилися 71,3% населення РРФСР, а проти – жителі Свердловської області, половина жителів Москви та Ленінграда. І головне – підтримавши заклик ЦК КПРС та ЦК РКП про збереження Союзу, 70,9% виборців висловилися за заснування посади президента РРФСР, тобто фактично на підтримку Б.М. Єльцина, який на той час в очах народу уособлював антикомуністичну опозицію.

20 липня Б.М. Єльцин підписав указ про департизацію державних установ⁷². Після видання названого указу партійні організації на території Росії фактично розпускалися, а які очолювали їх парткоми ліквідувалися. Партія

⁷⁰ Любарев А. Выборы в Москве: опыт двенадцати лет. 1989-2000. Москва: Стольный град, 2001. 413 с.

⁷¹ Сообщение Центральной комиссии референдума СССР «Об итогах референдума СССР, состоявшегося 17 марта 1991 г. // Правда. 1991. 27 бер.

⁷² Указ Президента РСФСР от 20.07.1991 г. № 14. «О прекращении деятельности организационных структур политических партий и массовых общественных движений в государственных органах, учреждениях и организациях РСФСР» // URL: <https://yeltsin.ru/archive/act/33574/> (дата звернення: 16.02.2023)

перетворювалася на сукупність розрізаних членів, яких необхідно було заново об'єднати, тепер уже за територіальним принципом⁷³. Це був дуже важливий крок до нейтралізації та дезорганізації КПРС, який вплинув на події серпня 1991 року.

Горбачовим у цей час почав розроблятися проект підписання нового союзного договору. Нове державне утворення мало називатися «Союз Суверенних держав».

Паралельно з цим почали відбуватися певні процеси у консервативній частині союзного центру. Ще червні 1991 року у закритому засіданні Верховної Ради СРСР В.А. Крючков та В.С. Павлов у своїх доповідях висловили побоювання за долю СРСР та КПРС⁷⁴. Як зазначалося вище, щодо КПРС ці побоювання підтвердилися указом Бориса Єльцина від 20 липня⁷⁵.

4 серпня Горбачов вилітає до своєї резиденції до Форосу, що у Криму. Це стане важливою обставиною майбутніх подій.

15 серпня - відбулася нова зустріч Крючкова з П. Грачовим, Жижіним, Єгоровим, Баклановим⁷⁶. Крючков писав у своїх мемуарах: «Підготовлені ними пропозиції містили перелік заходів у політичній, економічній, військовій сферах, а також по лінії державної безпеки та громадського порядку. — Мета — припинення дестабілізації обстановки в країні, пожвавлення економічної діяльності шляхом відновлення вертикальних та горизонтальних зв'язків, вживання термінових заходів щодо збирання врожаю, налагодження постачання населення продовольчими та промисловими товарами, посилення боротьби зі злочинністю... Якись крайні заходи виключалися. Зупинення діяльності окремих політичних партій та організацій диктувалося виключно інтересами стабілізації становища в країні. Було вирішено доповісти ці

⁷³ Пихоя Р. Москва. Кремль. Власть. Две истории одной страны. Россия на изломе тысячелетий. 1985-2005. Москва: Русь-Олимп, 2007. с. 300

⁷⁴ Белоусова Г. А., Лебедев В. А. Партократия и путч. Москва: Республика, 1992. с. 29

⁷⁵ Указ Президента РСФСР от 20.07.1991 г. № 14. "О прекращении деятельности организационных структур политических партий и массовых общественных движений в государственных органах, учреждениях и организациях РСФСР" // URL: <https://yeltsin.ru/archive/act/33574/> (дата звернення: 16.02.2023)

⁷⁶ Крючков В. Личное дело. Москва: Эксмо, 2003. с. 148-149

пропозиції Горбачову для їх реалізації на користь порятунку вітчизни»⁷⁷.

Список змовників виглядав так: Янаєв Геннадій Іванович – віце-президент СРСР, Бакланов Олег Дмитрович – перший заступник голови Ради оборони СРСР, Крючков Володимир Олександрович – голова КДБ СРСР, Павлов Валентин Сергійович – прем'єр-міністр СРСР, Пуго Борис Карлович – міністр внутрішніх справ СРСР Стародубцев Василь Олександрович – голова Селянського союзу СРСР, Тизяков Олександр Іванович – президент Асоціації державних підприємств та об'єктів промисловості, будівництва, транспорту та зв'язку СРСР, Язов Дмитро Тимофійович – міністр оборони СРСР. Вже 18 серпня вони почнуть діяти.

1.3. Події серпня 1991 року та їх вплив на реформування радянської представницької системи

О 8.00 Д.Т. Язов скликав у Міністерстві оборони СРСР нараду і наказав командувачеві Московським військовим округом генералу Н.В. Калініну «бути готовим по команді ввести в Москву 2-гу мотострілецьку (Таманську) і 4-ту танкову (Кантемірівську) дивізії, а командувачу ВДВ Грачову П.С. привести в підвищену бойову готовність 106-ту (Тульську) повітряно-десантну дивізію»⁷⁸. Об 11.00 розпочалася нарада у В.А. Крючкова. Близько 13.00 створена на суботній нараді делегація вилетіла до Криму. У цьому літаку перебували начальник Служби охорони КДБ СРСР Плеханов Ю.С. та начальник спеціального експлуатаційно-технічного управління при ХОЗУ КДБ СРСР Генералов В.В.⁷⁹.

М.С. Горбачов прийняв делегацію приблизно о 17.20–17.30⁸⁰ Горбачову було запропоновано ультиматум: або зректися поста, або передати їм свої

⁷⁷ Крючков В. Личное дело. Москва: Эксмо, 2003. с. 148-149

⁷⁸ Трёхдневная эпоха. Часть I. ГКЧП: процесс, который не пошёл. // Новая газета. 2001. № 51. 23 червня.

⁷⁹ Карпов М. Хроника ГКЧП // Независимая газета. 1992. 19 сер.

⁸⁰ Горбачов М. С. Жизнь и реформы. Москва: Новости, 1995. с. 558

повноваження, або підписати указ про надзвичайне становище.

Коли змовники повернулися та повідомили про результати поїздки, серед присутніх виникли розбіжності. Узяти на себе президентські повноваження було запропоновано Янаєву. Крючков запропонував заздалегідь узгоджений між учасниками змови список членів ДКНС у складі 8 осіб: О.Д. Бакланов, В.А. Крючков, В.С. Павлов, Б.К. Пуго, В.А. Стародубцев, А.І. Тизяков, Д.Т. Язов, Г.І. Янаєв.

Д. Метлок стверджує, що «після одинадцятої вечора Янаєв, обмінявшись з присутніми рукостисканнями, взяв перо і розмашисто підписав документ, який оголошує, що він бере на себе обов'язки президента. А Язов, Пуго, Крючков, Павлов і Бакланов відразу ж підписали Указ № 1 ДКНС»⁸¹. На тому ж засіданні було вирішено «ввести в СРСР надзвичайний стан»⁸².

19 серпня 1991 року близько четвертої години ранку ТАРС повідомило про запровадження надзвичайного стану у низці районів СРСР. Було опубліковано заяву радянського керівництва, в якій йшлося про заснування Державного комітету з надзвичайного стану (Государственный комитет по чрезвычайному положению) та перехід до нього влади. «Звернення до радянського народу», кілька постанов та указів ДКНС були передані керівництву телебачення, радіо та ТАРС. Їх почали зачитувати всіма каналами. З цих передач про створення ДКНС дізналося населення, керівники державних та партійних органів у Москві та республіках. У озвучених документах було сказано, що перебудова зазнала краху, її провал призвів до розпаду державності, екстремістські сили у вигляді демократів поставили за мету захопити владу і зруйнувати СРСР⁸³. ДКНС оголосив про розпуск владних структур, що не відповідають Конституції СРСР, призупинення діяльності опозиційних партій, заборону мітингів і демонстрацій. В Москву, Ленінград та інші великі міста були

⁸¹ Мэтлок Дж. Смерть империи. Москва: Родина, 2022. с. 215

⁸² Карпов М. Хроника ГКЧП // Независимая газета. 1992. 19 сер.

⁸³ Информационный выпуск программы «Время», Гостелерадио СССР, от 19 августа 1991 года// URL: https://youtu.be/D_pI-OAAFcq (дата звернення: 19.02.2023)

направлені війська. Вранці 19 серпня Міністр оборони СРСР наказав про приведення збройних сил СРСР у бойову готовність. О 17 годині відбулася широко відома серед народу прес — конференція членів ДКПП, де було зроблено спробу обґрунтувати дії комітету⁸⁴.

Того ж дня, 19 серпня, президент РРФСР та російський уряд оцінили дії ДКНС як реакційний антиконституційний переворот. У Москві та Ленінграді розпочалися масові мітинги проти ДКНС. Багато тисяч москвичів утворили живе кільце навколо Білого дому — резиденції Верховної Ради та уряду РРФСР⁸⁵. До барикадів пробрався Єльцин і заліз на танк⁸⁶. О 12.10 він звернувся до тих, хто зібрався з промовою. Цей момент став широко відомий, був засвідчений багатьма телекамерами, а фотографія Єльцина зі своїми прихильниками на танку стане символом цих подій⁸⁷. Створення ДКНС кваліфікувалося ним як державний переворот та його постанови оголошувалися які мають силу біля РРФСР. Потім президент Росії підписав указ, згідно з яким «до скликання позачергового З'їзду народних депутатів СРСР» підпорядкував усі органи союзної виконавчої влади на території Росії, зокрема Міністерство оборони, КДБ та МВС⁸⁸. Оборону Білого дому доручили організувати генералу К. І. Кобецу⁸⁹. Незважаючи на те, що ДКНС як би підкорили собі ЗМІ, о 21.00 у програмі «Час» по першому каналу телебачення було показано репортаж з барикад біля Білого дому, було показано виступ Б.М. Єльцин з танку⁹⁰.

На ранок захисники Білого дому в основному закінчили будівництво

⁸⁴ Встреча с журналистами. Пресс — конференция Г.И. Янаева состоялась 19 августа в пресс — центре МИД СССР // Август — 91. С. 43–61.

⁸⁵ Додаток 4.

⁸⁶ Ельцин Б. Н. Записки президента. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. с. 102

⁸⁷ Додаток 5.

⁸⁸ Указ Президента РСФСР от 19.08.1991 г. № 61 “О временном переподчинении органов исполнительной власти СССР Президенту РСФСР” // Ведомости Съезда народных депутатов РСФСР и Верховного Совета РСФСР. 1991. № 34. 22 сер. С. 1134.

⁸⁹ Хасбулатов Р.И. Технология переворота (свидетельства и размышления очевидца) // Российская газета. 1992. 19 сер.

⁹⁰ Ельцин Б. Н. Записки президента. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. с. 102

барикад⁹¹. Поряд із легкими протипіхотними барикадами з'явилися бетонні протитанкові, під'їзди до Білого дому перегородили вантажівки з піском. При цьому весь день не вщухали розмови про штурм Білого Дому. У обвинувальному висновку пишеться: «Розцінюючи ситуацію навколо «Білого дому» як пряму загрозу змові — Крючков, Язов і Пуго ухвалили рішення про проведення бойової операції із захоплення будівлі Верховної Ради Росії... Безпосередня її підготовка Крючковим та Язовим була доручена своїм заступникам Агеєву та Ачалову які протягом 20 серпня розробили операцію під кодовою назвою «Гром»⁹²

О 12 годині біля Білого дому розпочався мітинг, санкціонований міською владою Москви. Організатори мітингу - рух «Демократична Росія», демократичні об'єднання та Ради трудових колективів Москви та Московської області. Офіційно заявлене гасло мітингу — «За законність та правопорядок». Весь простір навколо Білого дому наповнений десятками тисяч людей⁹³. Мітинг тривав п'ять годин.

О 13:00-16:00 на нараді у заступника міністра оборони Владислава Ачалова за наказом ДКНС, було проведено підготовку захоплення будівлі Верховної Ради РРФСР підрозділами силових структур⁹⁴. Присутні генерали Павло Грачов, Валентин Варенніков, Борис Громов, Олександр Лебідь, перший заступник Крючкова Геній Агеєв, командир групи «Альфа» Віктор Карпукін, командир групи «Б» Борис Бесков⁹⁵. Геній Агеєв пропонує розпочати операцію о 4-й годині ранку 21 серпня, але за наполяганням інших учасників наради її вирішено перенести на 3 години⁹⁶. Для вироблення оперативного плану було створено штаб на чолі із заступником міністра оборони СРСР, генерал-полковником Владиславом Ачаловим. Серед інших у роботі штабу брав участь

⁹¹ Додаток 6.

⁹² Трёхдневная эпоха. Часть I. ГКЧП: процесс, который не пошёл. // Новая газета. 2001. № 51. 23 червня.

⁹³ Додаток 7.

⁹⁴ Почему «Гром» не грянул // Московские новости. 1994. № 29. 24 червня.

⁹⁵ Лебедь А. И. За державу обидно. Москва: Московская правда, 1995. с. 398-399

⁹⁶ Лебедь А. И. За державу обидно. Москва: Московская правда, 1995. с. 403

заступник командувача повітряно-десантних військ Павло Грачов.

Почати мали танки. Як планувалося, вони зроблять пострашаючі постріли з близької дистанції та зроблять проходи у завалах. Потім бійці окремої мотострілецької дивізії імені Дзержинського вклиняться в лави захисників, розсунуть їх, розчистять шлях до під'їздів Білого дому та утримуватимуть «коридори». У «коридори» підуть тульські десантники, які за допомогою техніки зламають двері та засклені отвори у стінах, після чого зав'яжуть бій на поверхах будівлі. У цей момент бійці «Альфи», що діють за самостійним планом, здійснюватимуть усередині Білого дому пошук та нейтралізацію керівників опору.

Після півночі колона бойових машин десанту (БМД) підійшла до барикади біля Будинку Союзів з боку Посольства США. Народ спробував зупинити головну БМД. Солдати стріляли бойовими патронами в повітря. Перші машини прорвали ланцюги городян у американського посольства і рухаються в сторону Нового Арбату. Близько 20 броньованих машин прорвали перші барикади на Новому Арбаті і рушили в бік Будинку уряду РРФСР⁹⁷. У районі барикади, спорудженої з боку Смоленської площі, лунають поодинокі постріли. Пікетникам вдалося накрити біля однієї БМД оглядові щілини брезентом, що змусило його відступити в тунель під Новим Арбатом. Там кілька хвилин тому пострілом в упор вбитий молодий чоловік, який спробував відкрити люк БМД⁹⁸. Його труп тягнувся за БМД, що рухався. Серед учасників багато хто отримав забиті місця і травми, є поранені.

О 9.00 почалося засідання колегії Міністерства оборони СРСР, де більшість генералів висловилося «за необхідність виведення військ із Москви». До того ж, за свідченням В.А. Крючкова, міністр оборони заявив йому, що колегія ухвалила таке рішення «у відповідь на бездіяльність ДКНС»⁹⁹.

⁹⁷ Вайс И., Каменский М., Милославский Л. Белый дом ждёт красных // Общая газета. 1991. 20 сер.

⁹⁸ Путч. Хроника тревожных дней. Москва: Прогресс, 1991.

⁹⁹ Крючков В. Личное дело. Москва: Эксмо, 2003. с. 200

Вже об 11.00 в Будинку Рад Росії відкрилася надзвичайна сесія Верховної Ради РРФСР. На порядку денному одне питання — «Про політичну ситуацію в РРФСР, що склалася в результаті державного перевороту». Після того, як Верховна Рада РРФСР засудила «путчистів», Б.М. Єльцин направив в адрес ДКНС вимогу «припинити свою протиправну антиконституційну діяльність» і скасувати всі прийняті ним рішення.

Вранці 21 серпня із заявою, що засуджувала ДКНС, виступило Політбюро ЦК КП РРФСР. О 12.00-14.00 відбулося засідання Секретаріату ЦК КПРС. Він також відмежувався від ДКНС і вирішив направити своїх представників до Форосу. Одночасно відбулося засідання Президії Кабінету Міністрів СРСР, який о 13.00 поширив заяву про незаконність ДКНС¹⁰⁰. В результаті до 14.00, коли засідання Верховної Ради Української РСР завершилося, ДКНС було засуджено як керівництвом КПРС, так і урядом СРСР. Для закінчення придушення путчу залишалось лише повернути Горбачова з Форосу до Москви.

Крючков пропонував Єльцину послати до Форосу спільну делегацію, але останній вирішив відмовитися. Тоді члени ДКНС відправили до Форосу власну делегацію. До неї увійшли О.Д. Бакланов, В.А. Крючков, А.І. Тизяков, Д.Т. Язов, Ю.С. Плеханів. До них приєдналися А.І. Лук'янов та В.А. Івашко¹⁰¹. О 14.15 вони вилетіли з Москви¹⁰².

У 16.52, у той час, коли В.А. Крючков та його супутники дісталися Форосу, з Внуково — 2 вилетів літак Ту — 134, на борту якого були В.В. Бакатін, Є.М. Примаков, А.В. Руцькій, І.С. Сілаєв та 10 народних депутатів¹⁰³.

Російська делегація дісталася Форосу близько 20.00. Після того, як Михайло Сергійович зустрівся з її членами, Руцької та І.С. Сілаєв дозволили йому переговорити лише з А.І. Лук'яновим та В.В. Івашко. Також важливий момент,

¹⁰⁰ Варенников В.И. Оказались размазнями // Вёрсты. 2001. 21 серпня.

¹⁰¹ Карпов М. Хроника ГКЧП // Независимая газета. 1992. 19 сер.

¹⁰² Степаненков В. Г., Лисов Е. К. Кремлевский заговор. Москва: Огонек, 1992. с. 187

¹⁰³ Ельцин Б. Н. Записки президента. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. с. 121

що: «З Лук'яновим та Івашком, — пише М.С. Горбачов, - я розмовляв у присутності Бакатіна та Примакова»¹⁰⁴

Те, що Горбачову дозволили зустрітися лише з Івашком та А.І. Лук'яновим, причому у присутності В.В. Бакатіна та Є.М. Примакова, і те, що йому наказали негайно повертатися до Москви, і він змушений був підкоритися цьому, означало, що позиція Горбачова як керівника країни сильно похитнулася. Це свідчить про те, що за підсумками цих подій, переможцями в них вийшли не загальносоюзні горбачовські еліти, а республіканські російські демократичні еліти реформаторів на чолі з Б. Н. Єльциним.

Кілька фактів безперечні при оцінці подій серпня 1991 року. Юридично було порушено кілька статей Конституції СРСР при створенні ДКНС. Усі головні учасники подій діяли за межами правового поля Радянського Союзу. Ініціатори ДКНС не мали чіткої програми дій, були роз'єднані. Вони змогли тільки продемонструвати своє негативне ставлення до майбутнього підписання нового Союзного договору, в якому не було місця старим інститутам радянської влади.

Вже 23 серпня було підписано Указ Президента РРФСР № 79 "Про призупинення діяльності Комуністичної партії РРФСР"¹⁰⁵. Цього самого дня депутати Верховної Ради РРФСР вимагали від М.С. Горбачова розпуску КПРС, висунувши ультимативні вимоги. Горбачов підкорився і зняв із себе повноваження генерального секретаря ЦК КПРС, розпустив Центральний Комітет, призупинивши тим самим діяльність КПРС на території Росії. Це призвело до політичної смерті КПРС.

Тому, підсумовуючи вплив серпневих подій на реформування радянської представницької системи, можна виділити кілька важливих моментів. По-перше, Борис Єльцин значно зміцнив своє політичне становище у протиположності

¹⁰⁴ Горбачов М. С. Жизнь и реформы. Москва: Новости, 1995. с. 572

¹⁰⁵ Указ Президента РСФСР от 23.08.1991 г. № 79. "О приостановлении деятельности Коммунистической партии РСФСР" // URL: <https://yeltsin.ru/archive/act/33634/> (дата звернення: 20.02.2023)

Горбачову. Справжніми переможцями у цьому протистоянні вийшли російські національні демократичні сили, які мали на меті проводити набагато ширші реформи, в першу чергу економічні, але і зокрема докорінно реформувати представницьку систему, привести її до відповідності сучасним неоліберальним демократіям.

По-друге, у наслідок кризи КПРС була знищена. Після політичних реформ Горбачова партія-держава поступово втрачала свої привілеї, але зберігала значну політичну вагу та вплив на процес прийняття рішень. Зрештою, реакційний переворот намагалися влаштувати саме представники КПРС. Але після розпуску КПРС Горбачовим, партія більше не могла впливати ані на політичне життя в країні, ані на процес прийняття рішень. Також стало зрозуміло, що без КПРС Радянський союз існувати не може, продовжились дискусії щодо підписання нового союзного договору. Але серед вищих кіл влади Горбачов був ледве не єдиною людиною зацікавленою у збереженні союзної держави. Як вже зазначалося вище, за підсумками путчу він значно втратив політичну силу і вже більше не міг керувати національними елітами, які були зацікавлені у знищенні союзної держави як такої.

Проте, незважаючи на те, що КПРС знищена, залишався З'їзд народних РРФСР, у якому залишалася значна частка комуністів. У подальшому радикальність реформ Єльцина та його неконституційні дії призведуть до нового конфлікту.

РОЗДІЛ 2.

Реформування радянської представницької системи Російської Федерації 1992-1993 рр.

Конституційна криза 1992-1993 рр. в Росії стала знаменною подією, яка завершила процес реформування радянської системи представницької влади. Ця криза виникла через принципову розбіжність між президентом Борисом Єльциним і парламентом щодо напрямку економічних і політичних реформ. Парламент, який складається переважно з колишніх комуністичних чиновників, наполягав на більш повільних темпах реформ, тоді як Єльцин виступав за більш радикальні зміни.

Криза досягла свого піку у вересні 1993 року, коли Єльцин видав указ про запровадження нової конституції, розпуск парламенту та призначення нових виборів. Парламент відмовився визнати цей указ, і криза завершилася жорстоким зіткненням між Єльциним і парламентом у жовтні 1993 року, що призвело до обстрілу будівлі парламенту в Москві та загибелі понад 100 осіб.

Наслідки цієї кризи були далекосяжними. Конфлікт призвів до ухвалення нової конституції в грудні 1993 року, яка встановила більші повноваження президенту і двопалатний парламент. Нова конституція також запровадила низку демократичних реформ, зокрема прямі вибори президента та створення незалежної судової системи.

У цьому розділі буде розглянуто процес перетворення радянської представницької системи на сучасну представницьку систему парламентського типу через призму конституційної кризи 1992-1993 років. Для цього будуть розглянуті причини кризи, буде здійснений короткий опис перебігу подій вересня-жовтня 1993 року у Москві, та буде оцінений вплив цього конфлікту на реформування радянської представницької системи.

2.1 Конституційна криза 1992-1993 років

8 грудня 1991 року керівники трьох республік СРСР підписали Біловезьку угоду¹⁰⁶. Основною її тезою було припинення існування СРСР. Тепер незалежні республіки повинні були будувати своє існування на основі нових політичних реалій. Уряди нових держав мали завдання реформувати радянську економічну систему, яка була успадкована ними і до цього часу була повністю недієздатна.

Ще на V з'їзді народних депутатів РРФСР 29-30 жовтня 1991 року Борис Єльцин оголосив про перехід до серйозної реформи економіки. Політична еліта усвідомлювала необхідність трансформації соціалістичної економіки яка ґрунтується на державному регулюванні цін та директивних планах до економіки ринку, яка включає приватну власність, договірні відносини та конкуренцію. Були противники такого рішення. Це в основному колишні функціонери партії, які виступали за модернізацію соціалістичної економічної системи. Тим не менш, була обрана стратегія, яка полягала в тому, щоб зламати радянську планову, командно-адміністративну систему за допомогою радикальних ринкових реформ. Вона передбачала лібералізацію цін та зовнішньої торгівлі, мінімізацію дефіциту бюджету, початок приватизації державної власності та забезпечення конвертації рубля.

Для реформ такого масштабу Єльцину потрібно було сформувати новий уряд. З'їзд народних депутатів надає йому повноваження, які дозволили змінити структуру найвищих виконавчих органів, визначити особистий склад уряду з подальшим схваленням Верховною Радою. Новий уряд, утворений наприкінці 1991 року, був названий "урядом реформ". «Одну його частину представляли професійні економісти, які прийшли з науки, - Є.Т. Гайдар, О.М. Шохін, А.Б. Чубайс, П.О. Авен, Б.Г. Салтиков, В.В. Данилов-Данільян, В.М. Машіц, В.М. Хлистун, А.А. Нечаєв. Другу - ті, хто працював в уряді РРФСР:

¹⁰⁶Соглашение о создании Содружества Независимых Государств. 8 декабря 1991 г. // Содружество (Информационный вестник Советов глав государств и правительств СНГ). 1992. №1

В.Б. Булгак, В.Б. Єфімов, Л.С. Чешинський. Третю групу становили міністри і заступники міністрів колишніх союзних міністерств: Держпостачу - С.І. Анісімов, Міністерства шляхів сполучення - Г.М. Фадєєв, Мінфіну - В.В. Барчук. Барчук. Четверту - депутати Верховної Ради РРФСР Г.Е. Бурбуліс, Е.А. Памфілова і М.Ф. Федоров.»¹⁰⁷

2 січня розпочалися економічні реформи. Першим кроком було введення ринкових цін на товари виробництва та технічної сфери, споживчі товари, послуги¹⁰⁸. 29 січня видається указ про свободу торгівлі, що передбачає дозвіл підприємствам та громадянам здійснювати торгову діяльність без спеціальних дозволів та в будь-яких зручних місцях¹⁰⁹. Лібералізація цін дуже скоро дала свої плоди. До кінця 1992 року був подоланий дефіцит товару, але з'явилася інша проблема. Єгор Гайдар стверджував, що після скасування державного регулювання цін вони виростуть приблизно в 3,5 рази¹¹⁰. Однак статистика показує, що наприкінці 1992 року ціни на яйця зросли до 1900%, мило - на 3100%, тютюн - на 3600%, хліб - 4300%. Середня зарплата зросла в 12 разів, а відсоток депозитів у банках все ще становив 5%¹¹¹. Реальні доходи населення значно впали, і це не могло не вплинути на народну підтримку "уряду реформ". Тепер не було проблем з пошуку товару, проблема полягала в тому, щоб знайти гроші, щоб придбати його.

13 січня, під час протокольної зустрічі спікера Хасбулатова з делегацією італійських сенаторів, спікер, говорячи про ситуацію в Росії, сказав, що президенту вже може бути запропоновано змінити практично некомпетентний уряд. Західні коментатори відзначили безпрецедентну різкість заяв

¹⁰⁷ Безбородов А. Б., Елисеєва Н. В., Шестаков В. А. Перестройка и крах СССР. 1985–1993. Санкт-Петербург: Норма, 2010. с. 182

¹⁰⁸ Указ Президента РСФСР от 13.12.1991 р. № 297. "О мерах по либерализации цен" // URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_156/ (дата звернення: 23.02.2023)

¹⁰⁹ Указ Президента РФ от 29.01.1992 р. № 65. "О свободе торговли" // Ведомости съезда народных депутатов РФ и Верховного Совета РФ. 1992. №6.

¹¹⁰ Гайдар Е. Т. Дни поражений и побед. Москва: Вагриус, 1996. с. 154

¹¹¹ Российский статистический ежегодник 1999 г. Москва: Росстат, 2003. С. 27, 44–45.

Хасбулатова і називають їх "першим викликом уряду в цілому". Кореспондент Reuters виявив схожість у положеннях Хасбулатова та Руцького¹¹². Хасбулатов вважає, що в основі економічних реформ 1992 року були жорсткі рекомендаціями Міжнародного фонду макроекономічної стабілізації¹¹³.

Що стосується посади Олександра Руцького, він, будучи віце-президентом, встав у відкриту опозицію президенту Єльцину, але у відставку не подавав. Він швидко програв у апаратній боротьбі - йому не дісталось жодних владних повноважень. Економічні реформи також проводяться без цього. Тому він вирішив займатися державною політикою. Його риторика побудована на критиці Бориса Єльцина. Руцький стверджує, що президентські укази не виконуються, що він не в змозі керувати своїми помічниками і називав молоду урядову команду "мальчиками в розових штанишках". Борис Миколайович, побачивши, що робить його заступник, вирішує доручити завдання підняти сільське господарство Руцькому, таким чином намагаючись вичавити його з політичної гри, оскільки ця робота традиційно вважалася згубною для будь-якого керівника¹¹⁴.

Другим великим кроком до побудови ринкової економіки була приватизація державних підприємств. Приватизація квартир, садових будинків та землі розпочалася восени 1991 року¹¹⁵. Так звана "мала приватизація" розпочалася в березні 1992 року. Вона передбачала продаж з аукціонів підприємств сфери обслуговування: магазини, пральні, аптеки, тощо. Але найбільш дискусійним питанням була приватизація підприємств, що мають стратегічне значення. Хасбулатов вважав, що стратегічні сектори економіки не слід приватизувати. "Ще до початку "реформ" я обговорив з Єльциним, що

¹¹² Ельцин Б. Н. Записки президента. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. с. 209

¹¹³ Хасбулатов Р. И. Великая российская трагедия. Москва: TOO SIMS, 1994. с. 11

¹¹⁴ Прафьонов Л. Намедни 1992 // Istorionet. 2011. URL: https://youtu.be/FRHsd0V_ZNI (дата звернення: 23.02.2023)

¹¹⁵ Закон РСФСР от 04.07.1991 г. № 1541-1. "О приватизации жилищного фонда в РСФСР" // Ведомости Съезда НД РСФСР и ВС РСФСР. 1991. № 28. 11 серп. ст. 959.

авіаційний, залізничний, морський, річковий, трубопровідний транспорт, зв'язок, нафто- і газовидобуток, чорну металургію, оборонно-промислові підприємства не слід піддавати ризику денаціоналізації"¹¹⁶. На момент проведення реформ відповідальним за керування державним майном був Анатолій Чубайс¹¹⁷. 14 серпня 1992 року розпочалося запровадження системи приватизаційних чеків¹¹⁸. З 1 жовтня того ж року населення починає їх отримувати. Державні підприємства були перетворені на відкриті акціонерні товариства. По всій країні сформовано чекові інвестиційні фонди. Їх суть полягала в обміні приватизаційних чеків на акції конкретних підприємств. Але переважна більшість населення на тлі помітного зростання цін на товари та послуги вважали за краще продавати свої приватизаційні чеки за невелику суму третім сторонам або повністю міняти їх на їжу чи алкоголь. З іншого боку, з'явився клас людей, які змогли збагатити себе. У них було достатньо грошей, щоб придбати контрольну частку акцій компаній та проводити осмислену політику нових капіталістичних умовах.

Аграрна реформа передбачала введення земель у ринковий обіг¹¹⁹. Планувалося створити клас фермерів, які замінили б радянські колгоспи. Новими фермерами повинні стати вчорашні селяни. Для цього їм у власність було передано велику кількість землі, після чого почалося створення ферм. У 1992 році їх вже було 182,8 тис¹²⁰. Колективні господарства повинні були переформатуватися в структурі нового формату - колективного, кооперативного, акціонерного та приватного. Виходячи з даних про повторну

¹¹⁶ Хасбулатов Р. И. Вызовы экономической реформы (беседу вел В. Литое) // Парламентская газета. 2000. 26 груд.

¹¹⁷ Указ Президента РСФСР от 10.11.1991 р. № 188. "О Председателе Государственного комитета РСФСР по управлению государственным имуществом" // URL: <https://yeltsin.ru/archive/act/33725/> (дата звернення: 23.02.2023)

¹¹⁸ Указ Президента РФ от 14.08.1992 р. № 914. "О введении в действие системы приватизационных чеков в Российской Федерации" // URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_725/ (дата звернення: 23.02.2023)

¹¹⁹ Постановление Правительства РФ от 06.03.1992 № 138. "О ходе и развитии аграрной реформы в Российской Федерации" // URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_380/ (дата звернення: 23.02.2023)

¹²⁰ Безбородов А. Б., Елисеєва Н. В., Шестаков В. А. Перестройка и крах СССР. 1985–1993. Санкт-Петербург: Норма, 2010. с. 195

реєстрацію колективних ферм у 1992-1993 роках, з 25 тис. 2/3 були перетворені на нові сільськогосподарські структури¹²¹.

Результатом усіх цих реформ було різке збіднення людей. Після лібералізації цін населення та підприємства втратили свої внески. Вдалося подолати товарний голод, але зростання цін виявилось набагато вищим, ніж очікував уряд. Борис Єльцин зазначає, що неможливо спланувати подальшу економічну стратегію при цінах, що постійно стрибають і що неможливо стримувати інфляцію, коли за допомогою бюджету парламент штучно перекачує в економіку трильйони рублів¹²². Якщо 2 квітня 1992 р. 1 долар коштуватиме 160 рублів, то 22 вересня вже 241 рублів на валютних біржах¹²³. Зростання цін не зупинилося на позначці 350%, а продовжувало зростати з неконтрольованою швидкістю. Зростання цін не було результатом тільки лібералізації цін. Після скасування державного регулювання цін уряд почав вводити велику грошову масу на ринок, що створило інфляцію таких розмірів¹²⁴. Це може вказувати на штучне завищення цін. За словами російського історика Олександра Островського, це було зроблено для полегшення приватизації та створення залежності внутрішнього ринку від іноземної валюти¹²⁵.

Така економічна нестабільність сприяла зростанню невдоволення владою та зміцненню опозиції. 17 березня в Москві відбулася акція під назвою "Всенародне віче". Її головним гаслом було припинення реформ. Хасбулатов заявив, що Верховна рада стала протидією нинішньому перебігу реформ. Як результат, до кінця літа 1992 року політична поляризація відбулася переважно через питання реформ. На одному полюсі були ті, хто схвалив поточний

¹²¹ Безбородов А. Б., Елисеєва Н. В., Шестаков В. А. Перестройка и крах СССР. 1985–1993. Санкт-Петербург: Норма, 2010. с. 195

¹²² Ельцин Б. Н. Записки президента. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. с. 249-250

¹²³ Ельцин Б. Н. Записки президента. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. с. 214, с.257.

¹²⁴ Чубайс А. Б. Приватизация по-российски. Москва: Вагриус, 1999. с. 359

¹²⁵ Островский А. Расстрел "Белого дома". Москва: Яуза, 2008. с. 26

перебіг реформ. Вони виступали за продовження шокової терапії, введення Росії на світовий ринок, залучення іноземного капіталу до економіки, заради отримання високих технологій. Це були деякі народні депутати, ліберальна інтелігенція, директора підприємств, які змогли адаптуватися до нових умов вільного ринку.

Але на іншому полюсі відбулися супротивники ринкових реформ. За підтримки більшості населення вони вимагали відставки уряду, передбачили майбутню економічну катастрофу та поділяли ідею «особливого шляху» Росії. Вони не вірили, що західна форма демократії та ринкових відносин зможе вкорінитися в Росії. Це були націоналісти, червоні директори підприємств, які не могли підлаштуватися до нових ринкових умов, партійна номенклатури. 17 вересня на прес-конференції представники опозиційного парламентського блоку "Російська єдність" заявили, що права та ліва опозиція об'єднуються в боротьбі за повалення президента та уряду Росії¹²⁶. 24 жовтня у Москві відбувся установчий конгрес Фронту національного порятунку (ФНП)¹²⁷. У ньому брали участь близько двох тисяч делегатів з 103 міст Росії¹²⁸. Лідерство нової організації включало дев'ять співголів. Борис Єльцин намагався заборонити його своїм указом, але Конституційний суд визнав це рішення неконституційним.

Але були також прихильники третього шляху, які усвідомлювали необхідність реформ на ринку, але намагалися представити їх у вигляді компромісу з державним регулюванням. Серед них популярна теорія еволюційного переходу Росії на вільний ринок.

Борис Єльцин, усвідомлюючи, що його позиція на посаді президента стає хиткою, вирішує ініціювати референдум щодо нової конституції, яка визначила б Росію як президентську республіку і заявляє, що якщо Верховна

¹²⁶ Ельцин Б. Н. Записки президента. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. с. 257

¹²⁷ Все для «Фронта». Все для победы //День. 1992. № 44. 7 лист.

¹²⁸ Стригин Е. КГБ был, есть и будет: От КГБ СССР до МБРФ (1991-1993). Москва: Эксмо, 2004. с. 321

рада не проведе референдум відповідно до нової конституції, то він збере необхідну кількість підписів та проведе його сам¹²⁹. Це було необхідно для подальшого проведення реформ, оскільки Верховна рада, яка мала значні повноваження, здебільшого не підтримувала поточні реформи. Депутати уповільнювали їх (вважали їх неефективними та антигуманними) і перекладали всю відповідальність за результати на президента та уряд.

1 грудня розпочався VII з'їзд народних депутатів Російської федерації. Під час цього конгресу конфлікт депутатів Верховної ради та прихильників Президента став очевидним. 10 грудня Єльцин заявив у своєму зверненні до російських громадян: «Верховна рада хоче мати всі повноваження і права, але не хоче нести відповідальність. Блокуються реформи, є небезпека руйнування всіх позитивних процесів. Вихід із кризи в проведенні всенародного референдуму і закликав громадян почати збір підписів. Президент обіцяв підкоритися волі народу, якою б вона не була»¹³⁰. Того ж дня о 10.00 Єльцин закликав своїх прихильників покинути з'їзд і поїхати до Грановитої палати. Після цього телевізійні канали замість з'їзду народних депутатів почали транслювати зустріч у Грановитій палаті¹³¹. До Кремля були надіслані додаткові збройні сили, на Червону площу виїхала колона вантажівок з транспарантами на підтримку президента¹³².

До кінця Конгресу конфлікт гілок влади був вирішен мирно. Посередником став керівник конституційного суду В. Д. Зорькін. Верховна рада досягла відставки Єгора Гайдара, але, незважаючи на те, що більшість голосів депутатів здобув Ю. Скоков, Єльцин призначив не його, а Віктора Черномирдіна, який був другим за кількістю голосів¹³³. З одного боку, йому

¹²⁹ Ельцин Б. Н. «Я не скрываю трудности и хочу, чтобы народ это понимал». Российский президент отвечает на вопросы «Комсомольской правды». Подготовили Д. Муратов, Ю. Сорокин, В. Фронин // Комсомольская правда 1992. 27 трав.

¹³⁰ Ельцин Б. Н. Записки президента. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. с. 260-261

¹³¹ Седьмой съезд народных депутатов Российской Федерации. 1–14 де кабря 1992 г. Стенографический отчет. Т. 3. Москва: Республика, 1993. с. 126-130

¹³² Островский А. Расстрел "Белого дома". Москва: Яуза, 2008. с. 32

¹³³ Седьмой съезд народных депутатов Российской Федерации. 1–14 де кабря 1992 г. Стенографический отчет. Т. 4. Москва: Республика, 1993. с. 252-266

довелося продовжувати реформи Гайдара, з іншого боку, розробити програму для стабілізації ситуації в країні¹³⁴. Президент та Верховна рада до 31 березня 1993 року повинні були розробити або спільний варіант, або два варіанти для майбутньої конституції з їх прийняттям на референдум. Референдум повинен був відбутися 11 квітня 1993 року¹³⁵.

Голова нового уряду не був випадковою людиною. Він є колишнім головою правління "Газпром". Перед призначенням керівника уряду він був головою уряду паливного та енергетичного комплексу. Ця людина добре розуміла інтереси директорського корпусу. Виходячи з цього, представники опозиції - опоненти «шокової терапії» покладали на нього надії¹³⁶. Першим рішенням нового голови уряду було підтримка паливного та енергетичного комплексу. Це створило помилкову видимість підтримки нового голови Ради міністрів стратегічних секторів економіки. Але це була лише видимість. Зрештою, темпи інфляції зростали. 19 січня, 1 долар США коштувати 474 рублів¹³⁷. Доходи населення впали, а гроші все ще продовжували переходити з промисловості до фінансового сектору.

Побачивши такий стан справ, уряд вирішує припинити "друкарський прес" - призупинити темпи зростання грошової маси. І це принесло плоди у вигляді уповільнення зниження економіки. Якщо в 1992 році валовий національний продукт зменшився на 18%, то в 1993 році на 9-10% та промислове виробництво-на 19 та 15%. У 1992 році роздрібні ціни зросли в 26 разів, у 1993 році - 19 разів. Однак темпи зростання споживчих цін залишалися високими - близько 20% на місяць, щорічна інфляція в 1993 році залишалася на рівні 1992 року, якщо не брати до уваги її шоковий стрибок відразу після лібералізації

¹³⁴ Ельцин Б. Н. Записки президента. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. с. 297-300

¹³⁵ Постановление Съезда народных депутатов Российской Федерации от 12.12.1992 г. № 4079-1. "О стабилизации конституционного строя Российской Федерации" // URL: http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_54748.html (дата звернення: 26.02.2023)

¹³⁶ Безбородов А. Б., Елисеєва Н. В., Шестаков В. А. Перестройка и крах СССР. 1985–1993. Санкт-Петербург: Норма, 2010. с. 201

¹³⁷ Ельцин Б. Н. Записки президента. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. с. 263

цін.. З лютого 1992 року по січень 1993 року, включно, інфляція збільшилася на 860%, протягом усього 1993 року на 840%¹³⁸.

Що стосується відносин з Верховною Радою новим головою Ради міністрів, за словами Хасбулатова, він спочатку прагнув встановити з ним відносини. Тим часом, президент на самому початку лютого, у своєму зверненні до Верховної ради, закликав до "конституційної угоди" і погодився усунути питання про проведення референдуму. 16 лютого він зустрічається з Хасбулатовим і оголошує, що текст «конституційної угоди буде підготовлений протягом 10 днів¹³⁹. Але вже наступного дня президент у своїй промові по телебаченню заявляє про необхідність референдуму¹⁴⁰.

VIII з'їзд народних депутатів, що відбувся 10-13 березня 1993 року, відмовився уповноважувати референдум. Хасбулатов заявив, що не потрібно було погоджуватись на попередньому з'їзді на конституційну стабілізацію через референдум¹⁴¹. Вже 20 березня Борис Єльцин у своєму телевізійному шоу оголошує про підписання указу про "особом порядке управления страной до преодоления кризиса власти (ОПУС) ради обеспечения сохранения единства и целостности Российской Федерации"¹⁴². Депутати Верховної ради розглядали це рішення нинішнього президента як замах на конституційні цінності та спробу перевороту¹⁴³. Але перша спроба президента узурпувати владу, щоб більше не зважати на Верховну Раду, виявилася невдалою. Можливо, це було зроблено для того, щоб спробувати "торгуватися" з Верховною радою, щодо проведення референдуму. Єльцину вдалося.

Через 3 дні, 23 березня, Конституційний суд, не чекаючи указу, підписаного Президентом, визнав дії, оголошені Президентом в ефірі телевізійних каналів неконституційними, і вирішив розпочати імпічмент. 26 березня збирається

¹³⁸ Российский статистический ежегодник 1999 г. Москва: Росстат, 2003. С. 47, 59, 81–82

¹³⁹ Б. Ельцин и Р. Хасбулатов пытаются выработать конституционное соглашение // Известия. 1993. 18 лют.

¹⁴⁰ Амвросов И. Двадцать месяцев вражды: предыстория событий 21 сентября – 4 октября 1993 г. // Век XX и мир. 1994. № 7-12.

¹⁴¹ Доброхотов Л.Н. Ельцин – Хасбулатов. Единство, компромисс, борьба. Москва: Терра, 1994. с. 204

¹⁴² Ельцин Б. Н. Записки президента. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. с. 280

¹⁴³ Хасбулатов Р. И. Великая российская трагедия. Москва: ТОО SIMS, 1994. с. 23

надзвичайний IX з'їзд народних депутатів. Але президента не вдалося усунути з посади. З необхідних 692 голосів за усунення президента від влади проголосували 617 депутатів¹⁴⁴.

Після невдалої спроби імпічменту було ухвалено призначити всеросійський референдум на 25 квітня¹⁴⁵. Люди його запам'ятали як референдум «Так-так-ні-так» (прихильники Єльцина розпочали масштабну рекламну кампанію, головним гаслом якого було «Так-так-ні-так!»). Громадян Росії запросили відповісти на чотири запитання: «Доверяете ли Вы президенту Российской Федерации Б. Н. Ельцину? Одобряете ли Вы социально-экономическую политику, осуществляемую президентом Российской Федерации и правительством Российской Федерации с 1992 года? Считаете ли Вы необходимым проведение досрочных выборов президента Российской Федерации? Считаете ли Вы необходимым проведение досрочных выборов народных депутатов Российской Федерации?» (Чи довіряєте ви президенту Б.М. Єльцину? Ви схвалюєте соціально-економічну політику, яку проводить президент та уряд з 1992 року? Чи вважаєте ви необхідними достроковими виборами президента? Чи вважаєте ви необхідним проводити дострокові вибори народних депутатів?)

Починаючи з квітня, Черномірдин поступово відходив від позиції конструктивної співпраці з Верховною радою. О. Островський з цього приводу пише: "Злі язика стверджували, що на нього чинився сильний тиск із боку Кремля, водночас нібито використали відомості про багатомільйонні доходи Черномірдіна по зарубіжних операціях із нафтою та газом через "Газпром"¹⁴⁶. Ситуація напередодні референдуму стала все більш напруженою. Чубайс згадує так: «Я готувався до арешту всерйоз і ґрунтовно, зі знищенням документів. Що станеться в разі негативного результату референдуму, було

¹⁴⁴ Батурич Ю. М. Эпоха Ельцина: очерки политической истории. Москва: Вагриус, 2001. с. 309

¹⁴⁵ Ельцин Б. Н. Записки президента. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. с. 219

¹⁴⁶ Островский А. Расстрел "Белого дома". Москва: Яуза, 2008. с. 43

ясно... Війна йшла на знищення. У кулуарах... не ховаючись, тлумачили про те, що камери для нас уже готуються. Більш радикальні товариші йшли далі: "Усіх у Кремлі за ноги розвісимо на деревах"... У такій ситуації постанова про призупинення приватизації та мою відставку разів зо три ставилася на порядок денний"¹⁴⁷.

Як результат, на референдумі 25 квітня виборці проголосували так: 1. Питання "так" - 58,7 % виборців; 2. питання "Так" - 53,0 % виборців; 3. Питання - "Ні" - 50,5 % виборців; 4. Питання "так" становить 67,2 % виборців¹⁴⁸. Такі результати говорили про те, що люди підтримували президента Єльцина. 29 квітня Верховна рада прийняла резолюцію, яка передбачала затвердження нової конституції 17 листопада на з'їзді народних депутатів¹⁴⁹. Того ж дня, на раді керівників республік, президент представляє свій проект конституції. Наступного дня він з'явився у друку. Також Єльцин оголосив про створення "конституційної ради", завдання якої було завершити проект нової конституції до 5 червня¹⁵⁰. Хасбулатов формулює позицію Верховної ради наступним чином: "Реакція парламентської опозиції чітка: "Це - пастка і злочин проти Конституції. Тільки Верховна Рада має право ухвалювати Конституцію країни". Цю думку поділяє і Голова Конституційного суду Росії. Парламент розробив інший проект Конституції, який різко відрізняється від "основного закону" Єльцина і зберігає за Верховною Радою широкі повноваження."¹⁵¹. Але навіть конституційна рада не могла повністю задовольнити бажання президента. Юристи, найняті Борисом Єльцином, відмовилися надавати йому надто широкі повноваження в новій конституції.

Таким чином, країна опинилася в ситуації, коли два державні органи влади - президент та парламент схвалювали свої варіанти для нової конституції. На

¹⁴⁷ Чубайс А. Б. Приватизация по-российски. Москва: Вагриус, 1999. С. 161, 165.

¹⁴⁸ Сообщение Центральной комиссии референдума СССР «Об итогах референдума СССР, состоявшегося 17 марта 1991 г. // Правда. 1991. 27 бер.

¹⁴⁹ Постановление Верховного Совета Российской Федерации «О завершении работы над проектом Конституции Российской Федерации» от 29.04.1993 // Ведомости СНД и ВС РФ. 1993. № 19. С. 696.

¹⁵⁰ Батурин Ю. М. Эпоха Ельцина: очерки политической истории. Москва: Вагриус, 2001. с. 341

¹⁵¹ Хасбулатов Р. И. Великая российская трагедия. Москва: ТОО SIMS, 1994. с. 28

VII з'їзді народних депутатів передбачалося, що це питання буде винесено на референдум. Однак, Хасбулатов на VIII з'їзді народних депутатів заявив, що Верховна рада не дозволить референдум щодо Конституції. Єльцин інтерпретував результати референдуму 25 квітня як моральну перемогу, висловлену громадянською довірою до президента, і вирішить, що якщо він ініціює прийняття нової конституції в односторонньому порядку, обходячи Верховну раду, то люди підтримуватимуть його¹⁵². Тут думка Єльцина та Хасбулатова розходяться. Останнє вважає, що навіть на основі "прокремлівської" соціології люди не підтримуватимуть прийняття нової конституції, без узгодження з Верховною радою¹⁵³. Обидва були впевнені, що люди підтримуватимуть їх, якщо одна з сторін буде продовжувати тиск на іншу. Єльцин, переконаний у тому, що люди підтримують його позицію. Він жорстко розганяє антипрезидентську акцію Фронту національного порятунку на початку травня. Це був початок. Для Єльцина це означало, що опозиція була першою, яка вдалася до спроби насильно вирішити конфлікт, і це дає йому право застосовувати силу у відповідь. Для Верховної ради - що Президент не відмовиться використовувати силовіки, якщо конфлікт вступить у відповідний етап.

У своїх спогадах президент пише: «Початок вересня. Я прийняв рішення. Про нього не знає ніхто. Навіть співробітники з мого найближчого оточення не здогадуються, що принциповий вибір мною зроблено. Більше такого парламенту в Росії не буде... У голові в мене була готова і модель подальших дій, і приблизна схема указу"¹⁵⁴ Те, що президент вирішив розпустити парламент силовим шляхом свідчить також те, що ще в червні-липні 1993 року в секретному порядку з Будинку Рад було вивезено стрілецьку та протитанкову зброю та боєприпаси, які зберігалися там з 1991 року¹⁵⁵.

¹⁵² Єльцин Б. Н. Записки президента. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. с. 295-299

¹⁵³ Хасбулатов Р. И. Великая российская трагедия. Москва: ТОО SIMS, 1994. с. 28

¹⁵⁴ Єльцин Б. Н. Записки президента. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. с. 329

¹⁵⁵ Марков А. В 93-м нас не победили // Завтра. 2001. 25 верес.

Новий виток протистояння почався коли 21 вересня о 20:00 за московським часом президент виступив з екстремим зверненням по телебаченню, в якому оприлюднив відомий «указ N 1400»¹⁵⁶. Це стало точкою неповернення у конфлікті між президентом та парламентом. Наразі всім стало зрозуміло – мирного рішення не буде. Указ передбачав, на підставі того, що Верховна Рада не дає виконати волю народу, виражену на референдумі 25 квітня, що необхідно забезпечити безпеку та інтереси всіх народів Російської Федерації, завершити роботу над Конституцією та призначити вибори до Державної Думи – нового парламенту. Єльцин зробив перший крок до ескалації і Верховна Рада відреагувала негайно.

Вже о 20.15 розпочинається екстремне засідання Президії Верховної Ради¹⁵⁷. Парламент усуває президента з посади, призначає віце-президента Руцького, який виконує повноваження президента і збирає наступного дня – 22 вересня з'їзд народних депутатів. До кінця засідання, на якому було прийнято цю постанову, біля Білого дому збиралися люди, які намагалися чинний конституційний порядок. Було організовано штаб Опору Верховної Ради¹⁵⁸. Передбачалося робити ставку на велике скупчення людей біля Білого дому. Штаб Опору мав забезпечити необхідну інфраструктуру для захисників Білого дому.

Вночі на 22 вересня розпочалася позачергова сесія Верховної ради, на якій було висунуто на голосування та прийнято пункти постанови Президії Верховної Ради, а саме: усунення з посади президента Єльцина, про призначення Руцького виконувачем обов'язків президента¹⁵⁹.

¹⁵⁶Указ Президента РФ от 21.09.1993 г. № 1400. “О поэтапной конституционной реформе” // Собрание актов Президента и Правительства Российской Федерации. 1993. № 39.

¹⁵⁷ Хасбулатов Р. И. Великая российская трагедия. Москва: TOO SIMS, 1994. с. 180-181

¹⁵⁸ Хасбулатов Р. И. Великая российская трагедия / Руслан Имранович Хасбулатов. – Москва : TOO SIMS, 1994. – с. 192

¹⁵⁹ Постановление Президиума Верхов. Совета Российской Федерации от 21.09.1993 г. № 5779-1. “О немедленном прекращении полномочий Президента Российской Федерации Б. Н. Ельцина” // Ведомости СНД РФ и ВС РФ. 1993. № 39. ст. 1710.

Ельцин у свою чергу відразу після виступу почав робити дії щодо вигнання депутатів із Білого дому. Увечері 21 вересня прем'єр-міністр Черномірдин розпорядився відключити міський телефонний зв'язок у будівлі Верховної Ради. Наступного дня було заблоковано транспорт та рахунки Верховної Ради. План його був такий: продовжувати підготовку до виборів, забезпечувати ізоляцію Білого дому від зовнішнього світу і, якщо буде потрібно, ввести війська до Москви для забезпечення контролю над столицею¹⁶⁰.

План Хасбулатова у тому, щоб прийняти весь необхідний список актів, необхідні ліквідації ельцинського режиму. Руцького рішенням Х з'їзду уряду наділили надзвичайними повноваженнями. Йому було необхідно взяти під контроль МВС, збройні сили та всю правоохоронну систему Москви.

23 вересня відкривається Х з'їзд народних депутатів РФ, який виявився останнім. На ньому було засуджено антиконституційні дії Єльцина, прийнято звільнення з посади чинного президента і доручено виконувати його обов'язки Руцькому. Останній висловився за «нульовий варіант» - переобрання і президента, і депутатів¹⁶¹.

У той же день був здійснений напад на штаб Об'єднаних збройних сил СНД¹⁶². Це сильно вдарило по репутації Верховної Ради та зіграло на руку його противникам. Після нападу заступник Міністра оборони РФ К. І. Кобець передав депутатам Верховної Ради ультиматум: 1) негайно звільнити з посади «новоявлених керівників», 2) видати «прізвідників акції на Ленінградському проспекті для передання їх суду», 3) здати зброю та 4) розпустити депутатів. На виконання цих вимог давалося 24 години¹⁶³.

З 27 вересня розпочинається повна блокада Білого дому¹⁶⁴. З часом протистояння почало переноситися на вулиці. 2 жовтня на Смоленській площі

¹⁶⁰ Ельцин Б. Н. Записки президента. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. с. 348

¹⁶¹ Десятый (Чрезвычайный) Съезд народных депутатов Российской Федерации. 23 сентября - 4 октября 1993 года. Стенографический отчет. Москва: Российский государственный торгово-экономический университет, 2008. с. 321

¹⁶² Ельцин Б. Н. Записки президента. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. с. 369-370

¹⁶³ Хасбулатов Р. И. Великая российская трагедия. Москва: ТОО SIMS, 1994. с. 234

¹⁶⁴ Руцкой А. В. Кровавая осень. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургская типография № 6, 1995. с. 233

були жорстокі сутички протестувальників із силовиками¹⁶⁵. Міліція спробувала витіснити з площі мітингувальників, але ті раптово дали відсіч, почали будувати барикади та палити покришки¹⁶⁶. Прихильники Верховної Ради за допомогою каменів, палиць і металоконструкцій з будівництва, що ведеться поруч, почали відбиватися від ОМОНу.

У ніч на 3 жовтня, як повідомляє Хасбулатов, у нього з'явилися відомості що готується штурм Білого дому¹⁶⁷. Він написав звернення до армії, в якому нагадав про неконституційність дій Єльцина 21 вересня, про те, що президент зречений влади і закликав до активних дій¹⁶⁸.

3 жовтня мітинг на вулицях Москви розпочався із «всенародного віча» Трудової Росії о 14.00 на Калузької (Жовтневої) площі. Там були також інші опозиційні Єльцину сили – Фронт національного порятунку та Російська партія комуністів. Колона вирішила піти до Білого будинку Садовим кільцем через Кримський міст, але останній уже був перекритий ОМОНОм.

Вже до 16.00 демонстранти прорвали заслін та опинилися біля стін Білого дому. Руцькій звертається до протестувальників із закликом формувати бойові загони та брати штурмом мерію та Останкінську телевежу¹⁶⁹. Коли демонстранти проходили повз посольство США, на їхній бік перейшла Софринська бригада спецназу¹⁷⁰.

Наступною метою мітингувальників була Останкінська телевежа. Стрілянина в телецентрі почалася з вибуху¹⁷¹. Хто був відповідальний за цей вибух, досі не відомо. Далі почалася стрілянина.

Після розстрілу багато прихильників Верховної Ради було деморалізовано. Ближче до ночі до Москви почали стягувати війська.

¹⁶⁵ Железнова Н. Л., Панова А. Г., Сурков А. П. Москва. Осень-93. Хроника противостояния. Москва: Республика, 1995. с. 318

¹⁶⁶ Аксютин В. Россия в этот хомут не пролезть // Путь. 1993. № 10-11(30).

¹⁶⁷ Хасбулатов Р. И. Великая российская трагедия. Москва: ТОО SIMS, 1994. с. 273

¹⁶⁸ Иванов И. Анафема: хроника государственного переворота. Санкт-Петербург: Палея, 1995. с. 140

¹⁶⁹ Иванов И. Анафема: хроника государственного переворота. Санкт-Петербург: Палея, 1995. с. 160

¹⁷⁰ Куликов А. С. Тяжелые звезды. Москва: Война и мир, 2002. с. 185

¹⁷¹ Бузгалин А. В., Колганов А. И. Кровавый октябрь в Москве. Хроника, свидетельства, анализ событий. 21 сентября – 4 октября 1993 г. Москва: Экономическая демократия, 1994. с. 65

Вранці 4 жовтня о 7.30 розпочалася операція із захоплення Будинку Рад¹⁷². Після полудня до Білого дому надійшла пропозиція – хто хоче вийти, хай виходить із білим прапором. Танки почали обстріл будівлі Верховної Ради¹⁷³. До 16.00 обстріл припинився і біля будівлі вишикувалися бійці групи «Альфа» і створили коридор для виходу захисників, що залишилися. До 16.50 «Альфа» підіграла до Білого дому автобуси та обложених почали виводити надвір¹⁷⁴. Конституційна криза закінчилася.

2.2 Наслідки конституційної кризи. Запровадження представницької системи парламентського типу

Конституційна криза в Росії 1992-1993 рр. стала завершуючим фактором перетворення радянської системи представницької влади на сучасну

¹⁷² Михайлов В. Коридором «Альфы». Осень-93 В расстрелянном парламенте // Советская Россия. 1996. 1 жовт.

¹⁷³ Додаток 8.

¹⁷⁴ «Альфа» и «Вымпел» выполняли специальную задачу при штурме Белого дома // Труд. – 1993. – 9 жовт.

російську. Криза стала наслідком боротьби за владу між виконавчою та законодавчою гілками влади, яка зрештою призвела до розпуску Верховної Ради, парламенту Російської Федерації. У цьому розділі будуть розглянуті наслідки конституційної кризи в Росії в 1992-1993 роках.

Нова конституція. Після ухвалення Нової Конституції в Росії було встановлено президентську республіку¹⁷⁵. Замість З'їзду народних депутатів (парламенту що скликається), був запроваджений постійний двопалатний парламент. Верхня палата - Рада Федерації, нижня палата - Державна Дума. Парламент був визначений як орган законодавчої влади. Таким чином російську представницьку систему було доведено до відповідності сучасним парламентським представницьким системам, забезпечений реальний поділ влади на виконавчу, законодавчу, та судову гілки.

Про це свідчить те, що заарештованим лідерам збройного виступу в жовтні 1993 року, включно з керівниками Верховної Ради, Держдума оголосила амністію¹⁷⁶. Рада Федерації відмовилася затвердити зняття Генерального прокурора Ю.І. Скуратова з посади, а В.С. Черномирдіна не було затверджено на посаді прем'єр-міністра при повторному призначенні. Також важливо зазначити, що тепер усі законопроекти, подані президентом на розгляд Держдуми, ретельно вивчала опозиція, що сприяло підвищенню їхньої якості.

Політична ситуація стабілізувалася завдяки проведенню виборів до Держдуми. Їх результати виявилися несподіваними для багатьох. Опозиція президенту, яка працювала в рамках закону, отримала більшість у нижній палаті. Найбільшою фракцією стала ЛДПР, завдяки особистій популярності В.В. Жириновського, екстравагантного й агресивного популіста (23% голосів). Найбільшим парламентським блоком стали комуністи та аграрії. Однак

¹⁷⁵ "Конституция Российской Федерации" (принята всенародным голосованием 12.12.1993 с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования 01.07.2020)// URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/ (дата звернення: 02.03.2023)

¹⁷⁶ Постановление ГД ФС РФ от 23.02.1994 №65-1 ГД "Об объявлении политической и экономической амнистии" // URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_7180/ (дата звернення: 02.03.2023)

пропрезидентська партія "Вибір Росії" посіла друге місце, отримавши лише 15,4% голосів виборців¹⁷⁷. У Думі було 15 фракцій і груп, а головою Думи став І.П. Рибкін, обраний за списками Аграрної партії.

Однак таке становище не могло продовжуватися довго. Проблема полягає в тому, що лише меншість, найбільш прогресивні громадяни, усвідомлює необхідність радикальних ринкових реформ. Більшість населення не розуміє, куди і навіщо його ведуть, і страждає від ламання звичних підвалин. Як результат, вони голосують за консерваторів і популістів, які виступають "за все хороше проти всього поганого". У президента й "уряду реформ" був один вихід: продовжувати реформи, сподіваючись, що твердий рубль, матеріальна зацікавленість і конкуренція рано чи пізно витягнуть економіку з кризи. Вихід бачився в інститутах представницької демократії, коли про партії судять не тільки за обіцянками лідерів, а й за справами. Партії розглядали як фільтри, що відсівають демагогів, як меритократичний інститут, що просуває до парламенту й уряду розумних і обізнаних. Але в Росії активно брали участь у діяльності партій дуже мала кількість виборців, схильність громадян до політичної самоорганізації вкрай мала, а громадянська активність незначна.

На початку 1990-х років уряд зіткнувся із системною кризою і почав проводити ринкові реформи, не чекаючи дозрівання демократії, і спираючись на адміністративні методи. Це було основною проблемою. Без демократії, тобто без політичної конкуренції між партіями, без регулярної оцінки результатів діяльності уряду виборцями на виборах, народ позбавляється можливості впливати на уряд. Натомість бюрократія отримує повноту влади. Досвід багатьох країн показує, що якщо інститути демократії відсутні або формальні, то бюрократія усуває конкуренцію, зневажає права громадян, підпорядковує бізнес і привласнює адміністративну ренту. Надії на "правильного" президента тут марні. Відомо, що непідконтрольна суспільству

¹⁷⁷ Результаты выборов в Думу I созыва // Политика. URL: <http://www.politika.su/fs/gd1rezv.html>. (дата звернення: 02.03.2023)

бюрократична вертикаль затьмарює наміри навіть найпросвітленіших авторитарних правителів.

Це протиріччя - потреба в демократії і водночас нездатність швидко сформувати демократичні інститути - було присутнє в усіх постсоціалістичних країнах. Але особливо виразно воно видно в Росії, з її тисячолітнім досвідом самодержавства і диктатури, традиціями всевладдя корумпованої бюрократії.

ВИСНОВКИ

Період 1985-1993 років був часом значних трансформацій для радянської представницької системи. До середини 1980-х років радянські еліти дійшли до розуміння, що країна знаходиться у глибокій кризі. Радянська економіка була не ефективною, продуктивність праці на підприємствах була значно нижче ніж у країнах розвинутого капіталізму, якість радянських товарів залишалася низькою. Експорт промислових товарів не давав СРСР необхідний прибуток, через це значну роль отримав експорт сировини - нафти та газу. Радянська економіка зіштовхнулася також із проблемами низької робітничої культури - пияцтва, крадіжок, корупції. Хронічний дефіцит став характерною особливістю радянського суспільства на пізніх етапах його існування. Комуністична партія, яка керувала країною з часів революції 1917 року, потребувала змін. Ці зміни прийшли в особі Михайла Горбачова, який був обраний Генеральним секретарем ЦК КПРС у 1985 році.

Прихід Михайла Горбачова до влади ознаменував початок періоду реформ і модернізації в Радянському Союзі. Політики перебудови і гласності, яку проводив Горбачов, були спрямовані на поживлення стагнуючої економіки та політичної системи країни. Ці реформи, відомі як Перебудова і Гласність, були радикальним відходом від традиційної командної економіки та однопартійної політичної системи Радянського Союзу.

Перебудова була спробою модернізувати радянську економіку шляхом запровадження елементів ринкового капіталізму. Горбачов сподівався підвищити ефективність і продуктивність шляхом децентралізації прийняття економічних рішень, зменшення бюрократії та створення умов для більшої конкуренції між державними підприємствами. Однак характер економічних реформ не міг вирішити економічних проблем в СРСР. Державна власність на підприємства зберігала відсутність ринкової конкуренції, а державний

контроль за цінами надалі поглиблював фінансові проблеми. Радянській економіці так і не вдалося позбутися своїх родових проблем.

Гласність була політикою, спрямованою на сприяння прозорості та участі громадськості в політичному процесі. Радянський Союз довгий час був закритим суспільством, з низьким рівнем толерантності до інакомислення та незалежних ЗМІ. Горбачов сподівався, що, дозволивши більшу свободу слова і преси, він зможе заохотити громадські дебати та участь у прийнятті державних рішень. Однак гласність також виявилася палицею з двома кінцями, оскільки оголила глибоко вкорінені проблеми і протиріччя в радянському суспільстві і відкрила шлюзи для критики режиму.

Наступною важливою реформою Горбачова була політична реформа. Вона стала важливою віхою в історії країни, оскільки представляла собою значний відхід від однопартійної держави, яка існувала з часів більшовицької революції 1917 року.

Основною метою політичних реформ було збільшення політичного плюралізму та конкуренції, а також зменшення влади Комуністичної партії у прийнятті рішень. Реформи проклали шлях до проведення перших по справжньому вільних виборів у Радянському Союзі, коли на місцевому та регіональному рівнях були проведені вибори за участю кількох кандидатів.

Однією з найважливіших політичних реформ, запроваджених у 1989 році, було створення З'їзду народних депутатів - новим представницьким органом влади в СРСР. З'їзд був загальносоюзним законодавчим органом, що складався з обраних представників з усього Радянського Союзу, з повноваженнями приймати закони та обирати Президента Радянського Союзу. З'їзд знаменував собою значний відхід від попередньої радянської системи, де вся політична влада була зосереджена в руках Комуністичної партії та її лідерів.

Вибори до З'їзду народних депутатів 1989 року були висококонкурентними, в них брали участь кандидати від низки політичних партій та груп інтересів.

Вибори також відзначилися участю видатних дисидентів і критиків радянського режиму, наприклад Андрія Сахарова.

З'їзд народних депутатів, однак, не обійшовся без проблем. Комуністична партія зберегла значну присутність у З'їзді, і її члени часто могли блокувати або затримувати пропозиції щодо реформ. Крім того, дехто вважав З'їзд неефективною інституцією з обмеженими можливостями для здійснення реальних змін у Радянському Союзі.

Однак, цей період реформ не був позбавлений викликів. Спроба державного перевороту, здійснена ДКНСі у серпні 1991 року, стала поворотним моментом в історії Радянського Союзу. Переворот був явною спробою відкотити назад реформи, запроваджені Горбачовим, і повернути Радянський Союз до більш традиційної форми комуністичного правління. Однак переворот провалився, і його поразка ознаменувала кінець контролю Комуністичної партії над владою в Радянському Союзі.

Провал перевороту став кінцем існування КПРС. Радянська представницька система базувалася на повному та всеосяжному контролі Комуністичної партії. Одразу після провалу ДКНС 23 серпня КПРС була розпущена, а 6 листопада заборонена. Переможцем із цієї кризи вийшли кола, що не були зацікавлені у існуванні радянського союзу як такого, їх очолював Борис Єльцин. Вони наполягали на швидких та радикальних реформах, які повинні були зломити соціалістичну систему та перетворити її на сучасну розвинену капіталістичну систему.

Тим не менш, радянська представницька система продовжувала існувати і без КПРС.

Конфлікт між президентом і З'їздом народних депутатів виріс на ґрунті запроваджених урядом Гайдара реформ. Ці реформи, що включали приватизацію державних активів, лібералізацію цін і скасування субсидій, призвели до різкого зниження рівня життя багатьох росіян, особливо тих, хто

живе в сільській місцевості та за межами великих міст. Це спричинило широке невдоволення і розчарування політикою уряду.

Конфлікт між Єльциним і З'їздом народних депутатів щодо прийняття нової Конституції став безпосереднім поштовхом до кризи. Запропонована Єльциним конституція, яка б значно збільшила владу президента і зменшила повноваження З'їзду, багатьма розглядалася як загроза демократії та поділу влади.

Протистояння між Єльциним і З'їздом призвело до серії жорстоких зіткнень у Москві в жовтні 1993 року, кульмінацією яких став штурм російського Білого дому військами Єльцина. Криза врешті-решт призвела до розпуску З'їзду народних депутатів, прийняття нової конституції та консолідації влади в руках Єльцина.

За її підсумками відбулася трансформація вищих органів радянської представницької системи в сучасний російський парламент.

Але у ході цих криз неконституційність дій усіх її учасників, силові методи політичної боротьби, опора на адміністративні методи управління не дозволили створити демократичні інститути у країні. Сучасна Російська Федерація з самого початку будувалася на засадах надій на “сильну руку”, на зневажливому ставленні до Конституції, та ігноруванні демократичних принципів, що і зумовило сучасний стан речей і на прикладі реформування вищих органів радянської представницької системи це видно як якнайкраще.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. "Демократическая платформа в КПСС" - Курс на создание новой партии // Коммерсантъ. 1990. 26 берез.
2. "Конституция Российской Федерации" (принята всенародным голосованием 12.12.1993 с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования 01.07.2020)// URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/ (дата звернення: 02.03.2023)
3. «Альфа» и «Вымпел» выполняли специальную задачу при штурме Белого дома // Труд. 1993. 9 жовт.
4. 40 лет вместе. История сотрудничества «Газпрома» и Eni // URL: <https://www.gazprom.ru/about/history/events/italy40/> (дата звернення: 23.01.2023)
5. 40 лет на рынке Германии // URL: <https://www.gazprom.ru/about/history/events/germany40/>. (дата звернення: 23.01.2023)
6. I Съезд народных депутатов РСФСР. 16 мая – 22 июня 1990 года. Стенографический отчет Т. 1. Москва : Республика, 1992. 640 с.
7. Аксючиц В. России в этот хомут не пролезть // Путь. 1993. № 10-11(30).
8. Амвросов И. Двадцать месяцев вражды: предыстория событий 21 сентября – 4 октября 1993 г. // Век XX и мир. 1994. № 7-12.
9. Андреева-Росс Н. Мешают амбиции // Вечерний Ленинград. 1989. 29 трав.
10. Б. Ельцин и Р. Хасбулатов пытаются выработать конституционное соглашение // Известия. 1993. 18 лют.
11. Батурин Ю. М. Эпоха Ельцина: очерки политической истории. Москва: Вагриус, 2001. 815 с.
12. Белонучкин Г. Алфавитный список народных депутатов СССР// URL: <http://www.politika.su/gos/ndsa.html>. (дата звернення: 07.02.2023)

13. Богомолов О. Моя летопись переходного времени. Москва: Экономика, 2003. 367 с.
14. Борис Ельцин: «Я верю в Вашу поддержку» // Российская газета. 1991. 22 лют.
15. Вайс И., Каменский М., Милославский Л. Белый дом ждёт красных // Общая газета. 1991. 20 сер.
16. Варенников В.И. Оказались размазнями // Вёрсты. 2001. 21 серпня.
17. Внеочередной пленум ЦК КПСС 25–26 декабря 1989. Стенографический отчёт // Известия ЦК КПСС. 1989. № 6. С. 40–141.
18. Внеочередной Третий съезд народных депутатов СССР. 12–15 марта 1990 г. Стенографический отчёт. Т. I. Москва: Издание Верховного Совета СССР, 1990. 735 с.
19. Все для «Фронта». Все для победы // День. 1992. № 44. 7 лист.
20. Встреча с журналистами. Пресс — конференция Г.И. Янаева состоялась 19 августа в пресс — центре МИД СССР // Август — 91. С. 43–61.
21. Второй съезд народных депутатов СССР, 12-24 декабря, 1989 г: стенографический отчет. Москва: Издание Верховного Совета СССР, 1990. 3166 с.
22. Гайдар Е. Т. Гибель империи. Москва: АСТ, 2012. 366 с.
23. Гайдар Е. Т. Дни поражений и побед. Москва: Вагриус, 1996. 365 с.
24. Горбачев М. С. Понять перестройку... Почему это сейчас важно. Москва: Альпина Бизнес Букс, 2006. 400 с.
25. Горбачов М. С. Жизнь и реформы. Москва: Новости, 1995. 713 с.
26. Десятый (Чрезвычайный) Съезд народных депутатов Российской Федерации. 23 сентября - 4 октября 1993 года. Стенографический отчёт. Москва: Российский государственный торгово-экономический университет, 2008. 480 с.
27. Доброхотов Л.Н. Ельцин – Хасбулатов. Единство, компромисс, борьба. Москва: Терра, 1994. 613 с.

28. Доклад Горбачёва М.С. на Пленуме ЦК КПСС 25 декабря 1989 г. // Правда. 1989. 26 груд.
29. Ельцин Б. Н. «Я не скрываю трудности и хочу, чтобы народ это понимал». Российский президент отвечает на вопросы «Комсомольской правды». Подготовили Д. Муратов, Ю. Сорокин, В. Фронин // Комсомольская правда 1992. 27 трав.
30. Ельцин Б. Н. Записки президента. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. 375 с.
31. Железнова Н. Л., Панова А. Г., Сурков А. П. Москва. Осень-93. Хроника противостояния. Москва: Республика, 1995. 658 с.
32. Закон РСФСР от 04.07.1991 г. № 1541-1. «О приватизации жилищного фонда в РСФСР» // Ведомости Съезда НД РСФСР и ВС РСФСР. 1991. № 28. 11 серп. ст. 959.
33. Закон СРСР від 26.05.1988 р. № 8998-XI. «Про кооперацію в СРСР» // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v8998400-88#Text> (дата звернення: 03.02.2023)
34. Закон СССР від 01.07.1991 р. № 2278-1. «Об основных началах разгосударствления и приватизации предприятий» // URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=7795> (дата звернення: 16.02.2023)
35. Закон СССР от 1 декабря 1988 г. № 9853 XI «Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного Закона) СССР» // Ведомости Верховного Совета СССР. 1988. №49. 7 груд.
36. Закон СССР от 1 декабря 1988 г. № 9855-XI "О выборах народных депутатов СССР" // URL: <https://projects.rusarchives.ru/statehood/09-26-konstitution-1988.shtml> (дата звернення: 04.02.2023)
37. Закон СССР от 30.06.1987 р. № N 2015-1. «О государственном предприятии (обеденении)» // Ведомости Верховного Совета СССР. 1987. №26. 1 лип. С. 385.

38. Иванов И. Анафема: хроника государственного переворота. Санкт-Петербург: Палея, 1995. 157 с.
39. Информационный выпуск программы «Время», Гостелерадио СССР, от 19 августа 1991 года// URL: https://youtu.be/D_pI-OAAFcg (дата звернения: 19.02.2023)
40. Канинская Г.Н. Советский союз и европейская интеграция // Современная Европа. 2017. №6 (78). С. 152-156.
41. Карпов М. Хроника ГКЧП // Независимая газета. 1992. 19 сер.
42. Крючков В. Личное дело. Москва: Эксмо, 2003. 480 с.
43. Куликов А. С. Тяжелые звезды. Москва: Война и мир, 2002. 568 с.
44. Лебедь А. И. За державу обидно. Москва: Московская правда, 1995. 466 с.
45. Леонов Г. Учреждение Демократического конгресса // Российская газета. 1991. 29 січ.
46. Любарев А. Выборы в Москве: опыт двенадцати лет. 1989-2000. Москва: Стольный град, 2001. 413 с.
47. Манифест учредительного съезда ЛНФ // Северо-Запад. 1989. № 16. С. 1.
48. Марков А. В 93-м нас не победили // Завтра. 2001. 25 верес.
49. Михаил Горбачев об аварии в Чернобыле // URL: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_4936000/4936186.stm. (дата звернения: 02.02.2023)
50. Михайлов В. Коридором «Альфы». Осень-93 В расстрелянном парламенте // Советская Россия. 1996. 1 жовт.
51. Мурашѐв А. Межрегиональная депутатская группа // Огонѐк. 1990. № 32 С. 6-8.
52. О письмах трудящихся по некоторым вопросам осуществления радикальной экономической реформы // Известия ЦК КПСС. 1989. № 8. С. 150.

53. О приватизации государственных и муниципальных предприятий в РСФСР // Ведомости Съезда НД РСФСР и ВС РСФСР. 1991. № 27, 4 лип., ст. 927, 928
54. Первый Съезд народных депутатов СССР :: 25 мая — 9 июня 1989 г. Стенографический отчёт. Т. 2. Москва: Издание Верховного Совета СССР, 1989. 480 с.
55. Повсталий Донбас // Український тиждень. 2011. № 10 (175). С. 38–41.
56. Постановление Верховного Совета Российской Федерации «О завершении работы над проектом Конституции Российской Федерации» от 29.04.1993 // Ведомости СНД и ВС РФ. 1993. № 19. С. 696
57. Постановление Верховного Совета РСФСР от 01.02.1991 г. № 576-I. “О политическом положении в РСФСР” // URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex10462.htm> (дата звернення:15.02.2023)
58. Постановление ГД ФС РФ от 23.02.1994 №65-1 ГД “Об объявлении политической и экономической амнистии” // URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_7180/ (дата звернення: 02.03.2023)
59. Постановление Правительства РФ от 06.03.1992 № 138. “О ходе и развитии аграрной реформы в Российской Федерации” // URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_380/ (дата звернення: 21.02.2023)
60. Постановление Президиума Верхов. Совета Российской Федерации от 21.09.1993 г. № 5779-I. “О немедленном прекращении полномочий Президента Российской Федерации Б. Н. Ельцина” // Ведомости СНД РФ и ВС РФ. 1993. № 39. ст. 1710.
61. Постановление Съезда народных депутатов Российской Федерации от 12.12.1992 г. № 4079-I. “О стабилизации конституционного строя Российской Федерации” // URL:

http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_54748.html

(дата звернення: 21.02.2023)

62. Почему «Гром» не грянул // Московские новости. 1994. № 29. 24 червня.
63. Прафьонов Л. Намедни 1992 // Istorionet. 2011. URL: https://youtu.be/FRHsd0V_ZNI (дата звернення: 19.02.2023)
64. Пресс — конференция Б. Ельцина // Известия. 1991. 16 січ.
65. Путч. Хроника тревожных дней. Москва: Прогресс, 1991. 288 с.
66. Результаты выборов в Думу I созыва // Политика. URL: <http://www.politika.su/fs/gd1rezv.html>. (дата звернення: 02.03.2023)
67. Российский статистический ежегодник 1999 г. Москва: Росстат, 2003. 696 с.
68. Руцкой А. В. Кровавая осень. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургская типография № 6, 1995. 654 с.
69. Седьмой съезд народных депутатов Российской Федерации. 1–14 де кабря 1992 г. Стенографический отчет. Т. 3-4. Москва: Республика, 1993.
70. Соглашение о создании Содружества Независимых Государств. 8 декабря 1991 г. // Содружество (Информационный вестник Советов глав государств и правительств СНГ). 1992. №1
71. Сообщение Центральной комиссии Всероссийского референдума об итогах референдума, состоявшегося 25 апреля 1993 г. // Российская газета. 1993. 6 мая.
72. Сообщение Центральной комиссии референдума СССР «Об итогах референдума СССР, состоявшегося 17 марта 1991 г. // Правда. 1991. 27 бер.
73. Стригин Е. КГБ был, есть и будет: От КГБ СССР до МБРФ (1991-1993). Москва: Эксмо, 2004. 638 с.
74. Трёхдневная эпоха. Часть I. ГКЧП: процесс, который не пошёл. // Новая газета. 2001. № 51. 23 червня.
75. Три дня. Беседа Александра Проханова с Валерием Болдиным // Завтра. 1999. № 33. 17 серпня.

76. Указ Президента РСФСР от 10.11.1991 р. № 188. “О Председателе Государственного комитета РСФСР по управлению государственным имуществом” // URL: <https://yeltsin.ru/archive/act/33725/> (дата звернения: 23.02.2023)
77. Указ Президента РСФСР от 13.12.1991 р. № 297. “О мерах по либерализации цен” // URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_156/ (дата звернения: 23.02.2023)
78. Указ Президента РСФСР от 19.08.1991 г. № 61 “О временном переподчинении органов исполнительной власти СССР Президенту РСФСР” // Ведомости Съезда народных депутатов РСФСР и Верховного Совета РСФСР. 1991. № 34. 22 сер. С. 1134.
79. Указ Президента РСФСР от 20.07.1991 г. № 14. “О прекращении деятельности организационных структур политических партий и массовых общественных движений в государственных органах, учреждениях и организациях РСФСР” // URL: <https://yeltsin.ru/archive/act/33574/> (дата звернения: 16.02.2023)
80. Указ Президента РСФСР от 23.08.1991 г. № 79. “О приостановлении деятельности Коммунистической партии РСФСР” // URL: <https://yeltsin.ru/archive/act/33634/> (дата звернения: 20.02.2023)
81. Указ Президента РФ от 14.08.1992 р. № 914. “О введении в действие системы приватизационных чеков в Российской Федерации” // URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_725/ (дата звернения: 23.02.2023)
82. Указ Президента РФ от 21.09.1993 г. № 1400. “О поэтапной конституционной реформе” // Собрание актов Президента и Правительства Российской Федерации. 1993. № 39.

83. Указ Президента РФ от 29.01.1992 р. № 65. “О свободе торговли” // Ведомости съезда народных депутатов РФ и Верховного Совета РФ.1992. №6.
84. Хасбулатов Р. И. Великая российская трагедия. Москва: ТОО SIMS, 1994. 396 с.
85. Хасбулатов Р. И. Вывихи экономической реформы (беседу вел В. Литое) // Парламентская газета. 2000. 26 груд.
86. Хасбулатов Р.И. Технология переворота (свидетельства и размышления очевидца) // Российская газета. 1992. 19 сер.
87. Чубайс А. Б. Приватизация по-российски. Москва: Вагриус, 1999. 366 с.
88. Шейнис В. Л. Взлет и падение парламента: переломные годы в российской политике, 1985-1993. Москва: Московский Центр Карнеги, 2005. 759 с.
89. Янаев Г. ГКЧП против Горбачева. Последний бой за СССР. Москва: Литрес, 2022. 443 с.
90. Ulmishek G. F. Petroleum geology and resources of the west siberian basin, russia // U.S. geological survey bulletin. 2003. №. 2201-G.

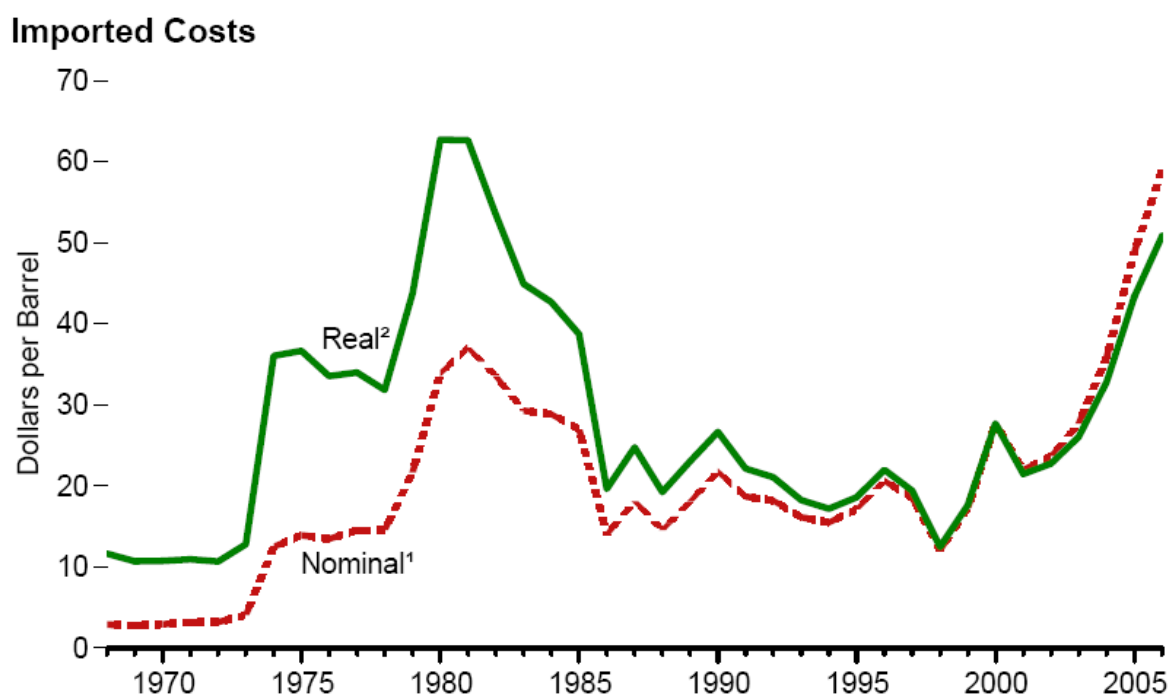
91. Безбородов А. Б., Елисеева Н. В., Шестаков В. А. Перестройка и крах СССР. 1985–1993. Санкт-Петербург: Норма, 2010. 216 с.
92. Белоусова Г. А., Лебедев В. А. Партократия и путч. Москва: Республика, 1992. 47 с.
93. Бузгалин А. В., Колганов А. И. Кровавый октябрь в Москве. Хроника, свидетельства, анализ событий. 21 сентября – 4 октября 1993 г. Москва: Экономическая демократия, 1994. 183 с.
94. Буровский А. Бойня 1993. Как расстреляли Россию. Москва: Яуза, 2013. 462 с.
95. Гайдар Е. Т. Государство и эволюция. Москва: Евразия, 1995. 206 с.

96. Жуков В. И. Реформы в России, 1985-1995 годы. Москва: Союз, 1997. 415 с.
97. Игрицкий Ю. И. Общественная трансформация в СССР и России после 1985 г: взгляды и концепции. Москва: Российская академия наук, Ин-т науч. информации по общественным наукам, 1998. 96 с.
98. Казарезов В.В. Самые знаменитые реформаторы России. Москва: Вече, 2002. 480 с.
99. Коржаков А.В. Борис Ельцин: от рассвета до заката. Москва: Интербук, 1997. 479 с.
100. Муравьев Д. Н. Пресса в процессах перестройки (1985-1991 гг.)// Наука и современность. 2010. №1. С. 134-138.
101. Мэтлок Дж. Смерть империи. Москва: Родина, 2022. 257 с.
102. Островский А. Глупость или измена? Расследование гибели СССР. Москва: Форум, 2011. 640 с.
103. Островский А. Расстрел "Белого дома". Москва: Яуза, 2008. 640 с.
104. Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти : 1945-1991. Москва: Сибирский хронограф, 2000. 678 с.
105. Пихоя Р. Москва. Кремль. Власть. Две истории одной страны. Россия на изломе тысячелетий. 1985-2005. Москва: Русь-Олимп, 2007. 554 с.
106. Согрин В. В. Политическая история современной России. 1985-2001: от Горбачёва до Путина. Москва: Издательский дом "ИМФРА-М", 2001. 260 с.
107. Степаненков В. Г., Лисов Е. К. Кремлевский заговор. Москва: Огонек, 1992. 320 с.
108. Чарный С. Тайны Октября 1993. Москва: Яуза, 2004. 284 с.
109. Черняев А., Логинов В. Союз можно было сохранить. Москва: Литрес, 2013. 762 с.
110. Andrews, Josephine T. When majorities fail : the Russian Parliament, 1990-1993. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 304 p.

111. Brown. A. *Seven Years that Changed the World: Perestroika in Perspective*. New York: Oxford University Press. Oxford: Oxford University Press, 2009. 384 p.
112. Kramer. M. *The Reform of the Soviet System and the Demise of the Soviet State // Slavic Review* , Volume 63 , Issue 3 , Fall 2004 , pp. 505 - 512
113. Martin McCauley. *The Rise and Fall of the Soviet Union*. London: Longman, 2008. 522 p.
114. Sakwa R. *Gorbachev and His Reforms, 1985–1990*. New York: Prentice-Hall, 1991. 459 p.

Додатки

Додаток 1.

Ціна на нафту 1970-2005. Seiferlein K. E. Annual energy review 2006 [Electronic resource] / Katherine E. Seiferlein. – [S. l.] : Office of Scientific and Technical Information (OSTI), 2007. p. 170

Додаток 2.

Зовнішня торгівля Радянського Союзу у 1980-1990 роках (млрд. руб.)

Дата	Експорт	Імпорт	Баланс
1980	49.6	44.5	5.1
1985	72.7	69.4	3.3
1986	68.3	62.6	5.7
1987	68.1	60.7	7.4
1988	67.1	65.0	2.1
1989	68.7	72.1	-3.4
1990	60.8	70.7	-9.9

Народное хозяйство СССР в 1990 г. Москва : Финансы и Статистика, 1991.
с. 644

Додаток 3.

Мітинг демократичної опозиції у Лужниках. Травень 1989

URL: <https://meduza.io/feature/2021/05/21/100-let-nazad-rodilsya-andrey-saharov-uchenyy-pridumavshiy-kak-sdelat-sovetskiy-soyuz-svobodnoy-stranoy>

(дата звернення: 07.03.2023)

Додаток 4.

Живе кільце навколо Будинку Рад. Серпень 1991

URL: <https://www.maximonline.ru/longreads/vspominaem-cto-tvorilos-na-ulicakh-moskvy-vo-vremya-putcha-91-goda-mnogo-foto-id674781/> (дата звернення: 07.03.2023)

Додаток 5.

Єльцин читає промову стоячи на танку. Серпень 1991

URL:

https://pikabu.ru/story/eltsin_na_tanke_kak_slozhilas_sudba_lyudey_so_znamenito_y_fotografii_8747432 (дата звернення: 07.03.2023)

Додаток 6.

Захисники Білого дому на барикадах. Серпень 1991

URL: <https://meduza.io/feature/2016/08/19/10-fotografii-ob-yasnyayuschih-sobytiya-avgusta-1991-goda-v-moskve> (дата звернення: 07.03.2023)

Додаток 7.

Мітинг навколо Будинку Рад. Серпень 1991

URL: <https://meduza.io/feature/2016/08/19/10-fotografiy-ob-yasnyayuschih-sobytiya-avgusta-1991-goda-v-moskve> (дата звернення: 07.03.2023)

Додаток 8.

Розстріл Будинку Рад з танків. Жовтень 1993

URL: <https://www.svoboda.org/a/24730197.html> (дата звернення: 07.03.2023)

РЕЗЮМЕ

Дипломна робота присвячена вивченню процесу реформування вищих органів влади радянської представницької системи упродовж 1985-1993 роках. Для цього було задіяно велику кількість письмових джерел, залучено електронні ресурси, фото- та відеоматеріали. У процесі дослідження були зроблені висновки, що трансформація вищих органів влади радянської представницької системи проходила через 2 етапи, кінцем яких були політичні кризи, що вилились у збройні протистояння у серпні 1991 року та вересні-жовтні 1993 року. За підсумками конституційної кризи 1992-1993 року радянська представницька система була остаточно перетворена на сучасну російську з усіма її недоліками.

Summary

The thesis is devoted to the study of the process of reforming the supreme authorities of the Soviet representative system in 1985-1993. For this purpose, a large number of written sources were used, as well as electronic resources, photo and video materials. The study concluded that the transformation of the supreme authorities of the Soviet representative system went through 2 stages, which ended in political crises that resulted in armed confrontations in August 1991 and September-October 1993. As a result of the constitutional crisis of 1992-1993, the Soviet representative system was finally transformed into the modern Russian system with all its shortcomings.